Gel[:b]lau

Deutsch-ukrainisches Magazin
Ausgabe #26, 01.12.2022
www.gelblau.net

Impressum

Chefredaktion: *Kseniya Fuchs, Ilona Gerlach*
Ausgaberedaktion: *Kseniya Fuchs, Marichka Paplauskaite, Tetiana Ivanchenko*
Layout: *Kseniya Fuchs*
Übersetzerinnen: *Jakob Waloszyk, Lesya Pulmann*

Herausgeber: *Ukrainisches Atelier für Kultur & Sport e. V.*
Hermannstr. 5A, 70178 Stuttgart
E-Mail: info@uaks.de
ISSN: 2509-8136, 500 Auflage
Erscheinungsweise: quartalsweise

Kontakt Redaktion: *E-Mail: red@gelblau.net*
Webseite: *www.gelblau.net, www.fb.com/gelblau.ua, @gelblau.ua*

Druck: *FLYERALARM GmbH*
Alfred-Nobel-Str. 18
97080 Würzburg

Autor:innen: *Максим Лиманський / Maksym Lymanskyi*
Віталіна Макарик / Witalina Makaryk
Христина Семерин / Chrystyna Semeryn
Єва Райська / Jewa Rajska
Вікторія Євтушенко / Victoria Yevtushenko
Христина Коцира / Khrystyna Kotsira
Віра Курико / Wira Kuryko
Ірина Небесна / Iryna Nebesna
Олена Лівіцька / Olena Livitska

Illustration: *Олександра Куліковська / Oleksandra Kulikowska*
Серафіма Вутянова / Serafima Vutianova
Катерина Рожок / Kateryna Rozhok
Анастасія Хаджинова / Anastasiia Khadzhynova
Катерина Дорохова / Kateryna Dorokhova
Анастасія Молдаван / Anastasiia Moldavan

Credits für Fotos: *Oleksandr Rupeta, Vyacheslav Ratynskyi, Danylo Pavlov*

Die Meinung der Redaktion kann sich von der Meinung der Autoren unterscheiden.

© Copyright 2022 – Urheberrechtshinweis
Alle Inhalte dieses Werkes, insbesondere Texte, Fotografien und Grafiken, sind urheberrechtlich geschützt. Das Urheberrecht liegt, soweit nicht ausdrücklich anders gekennzeichnet, bei Ukrainisches Atelier für Kultur und sport e.V. Wer gegen das Urheberrecht verstößt (z.B. Bilder oder Texte unerlaubt kopiert), macht sich gem. §§ 106 ff UrhG strafbar, wird zudem kostenpflichtig abgemahnt und muss Schadensersatz leisten (§ 97 UrhG).

MediaLab der Erinnerungen

Любі читачі,

Цей спеціальний випуск — результат роботи в рамках «Медіалабораторії пам'яті» — нашого спільного з *Reporters* проєкта, в якому шість репортерів з України та шість ілюстраторок із Німеччини разом із досвідченими менторками-наставницями досліджували минуле через призму сьогодення, зокрема, — війну в Україні.

„Історія нещадна до долі окремої людини, тим паче тоді, коли незасвоєні уроки минулого дають змогу злу набирати нових форм і нової сили, як це є тепер. Тому так важливо зберігати пам'ять про історичні події і передавати її нащадкам: через казки перед сном — коли герой, що рятує інших, власний дідо; через рецепт хліба — що його саморуч вишікав батько, життя якого під час Голодомору врятувало лише диво; через потай розказану родинну історію прапора — за право на існування якого бореться вже не одне покоління. Останні кілька десятиліть, коли правда в нашій країні більше не є злочином, ми пристрасно прагнемо дізнатися те, що замовчувалось, — досліджуємо архіви КГБ, збираємо спогади очевидців, просимо тих, хто ще пам'ятає, говорити вголос. Сьогодні, коли росія жорстоко й відверто, вже не ховаючись перед світом, знову намагається знищити нас як націю, робити це тим більше важливо. От ми і робимо. Розказуємо вам історії. Пам'ятаємо історію.“ — Марічка Паплаускайте.

Проєкт фінансується в рамках програми MEET UP! Youth for Partnership від Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) і Федерального міністерства закордонних справ.

Liebe Leserschaft,

Diese Sonderausgabe ist das Ergebnis der Arbeit vom „MediaLab der Erinnerungen“ – unseres gemeinsamen Projekts mit *Reporters*, in dem sechs Journalist:innen aus der Ukraine und sechs Illustratorinnen aus Deutschland zusammen mit den erfahrenen Mentorinnen die Vergangenheit durch das Prisma der Gegenwart, insbesondere durch den russischen Krieg gegen die Ukraine, erforschten.

„Die Geschichte ist gnadenlos gegenüber dem Schicksal eines Einzelnen, besonders wenn die ungelernten Lehren der Vergangenheit es dem Bösen ermöglichen, neue Formen und neue Macht zu erlangen, wie es jetzt der Fall ist. Deshalb ist es so wichtig, die Erinnerung an historische Ereignisse zu bewahren und an die Nachwelt weiterzugegeben: Durch die Gute-Nacht-Geschichten – wenn der Held, der andere rettet, ein eigener Großvater ist; durch das Brotrezept vom Vater, dessen Leben während des Holodomors nur durch ein Wunder gerettet wurde; durch die heimlich erzählte Familiengeschichte einer Flagge, die mehr als eine Generation um das Existenzrecht kämpft. In den letzten Jahrzehnten bemühen wir uns leidenschaftlich herauszufinden, was totgeschwiegen wurde – wir recherchieren in den Archiven des KGB und sammeln die Erinnerungen von Augenzeugen. Wenn Russland brutal und offen heute wieder versucht, uns als Nation zu zerstören, ist es umso wichtiger, dies zu tun. Und wir tun unser Bestes. Wir erzählen Ihnen Geschichten. Wir erinnern uns an die Geschichte.“ — Marichka Paplauskaite.

Das Projekt wird im Förderprogramm MEET UP! Youth for Partnership von der Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft (EVZ) und vom Auswärtigen Amt gefördert.

Supported by

Foundation EVZ Remembrance Responsibility Future

Federal Foreign Office

CIVIL SOCIETY COOPERATION

6

«БАГАТО ГОРЯ ЗАЗНАЛА»
VIEL LEID MUSSTE ICH ERTRAGEN

ОНУК ГОДИННИКАРЯ
DER ENKEL DES UHRMACHERS
12

26
ГЕНЕРАЛОВА ДОЧКА
І ДАМСЬКИЙ ЧОБОТАР
GENERALSTOCHTER
UND DAMENSCHUSTER

ЧОЛОВІК, ЯКИЙ ТРИМАВ СКЛЕПІННЯ
DER MANN, DER
EIN GEWÖLBE TRUG
18

ДІМ ІЗ КАМЕНЮ І ТРОЯНД
EIN HAUS AUS STEIN UND ROSEN
34

НА ХОРАХ
AUF DER KIRCHENEMPORE
42

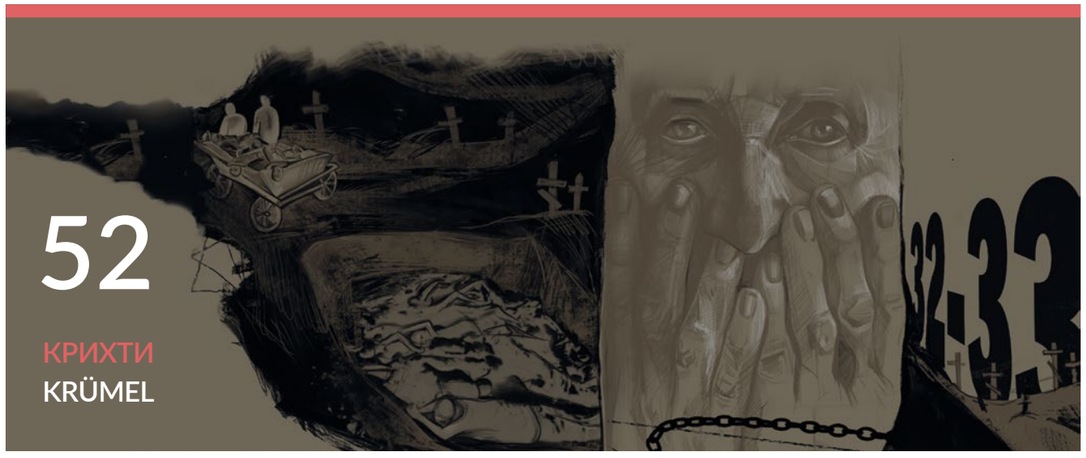
52
КРИХТИ
KRÜMEL

БАТЬКОВІ ПРАПОРИ
DIE FLAGGEN DES VATERS
60

ЛИПА
LYPA
69

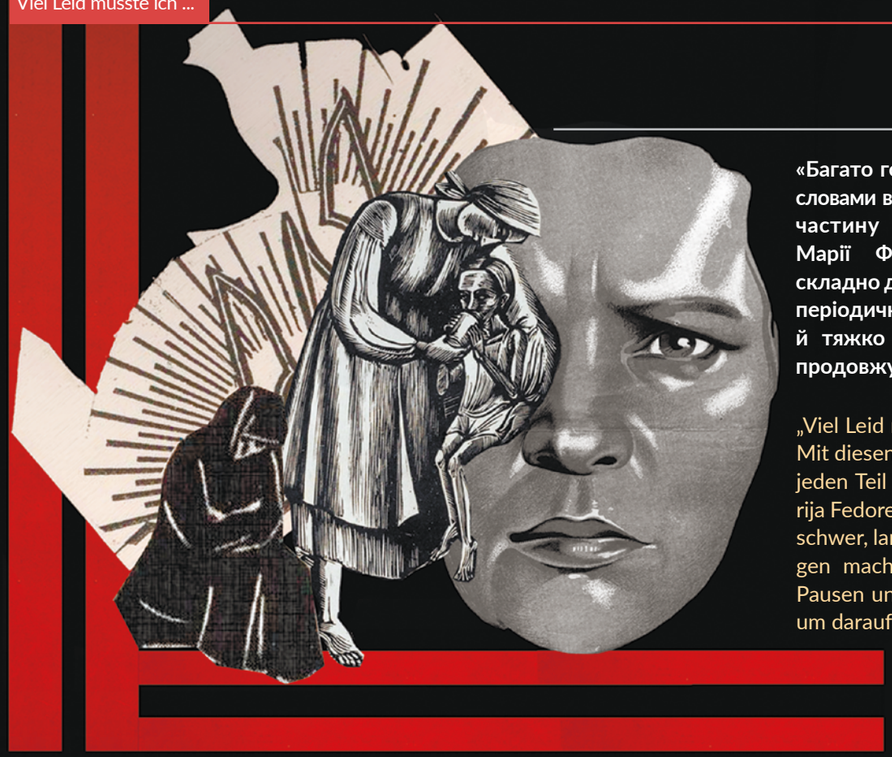

«Багато горя зазнала». Цими словами вона завершує кожну частину своєї розповіді. Марії Федоренко 88, їй складно довго говорити, тож періодично вона зупиняється й тяжко видихає, по тому продовжує.

„Viel Leid musste ich ertragen“. Mit diesen Worten beendet sie jeden Teil ihrer Erzählung. Marija Fedorenko ist 88, es fällt ihr schwer, lange zu reden, deswegen macht sie immer wieder Pausen und atmet schwer aus, um darauf weiterzusprechen.

«БАГАТО ГОРЯ ЗАЗНАЛА»

ВІЙНИ ПРОСТОЇ ЛЮДИНИ

ТЕКСТ: МАКСИМ ЛИМАНСЬКИЙ
КОЛАЖИ: ОЛЕКСАНДРА КУЛІКОВСЬКА

Того дня 7-річна Марія зі старшими сестрою і братом накривала на стіл. Мама якраз спекла в печі хліб, сім'я збиралась обідати. Не було лише батька — ще не прийшов із роботи. Та не встигли діти й шматочка до рота покласти — у кухні з'явився солдат у сірому мундирі. Наказав усім вийти геть. На подвір'ї вже хазяйнували німці: оглядали літню кухню, роздягались і гріли воду, щоб покупатись.

Спогади Марії про окупацію стиснулись як пружина — до кількох яскравих спогадів.

Ось вона малою бігає за куркою їхнім подвір'ям. Їй 8 чи, може, ще 7. Вона голодна, як і всі її рідні. Німці уже довгенько хазяйнують на рідній Миколаївщині. Харчів обмаль, а тут — їхні ж кури. З'являється німець і злісно кричить на неї, командир наказує: «Вбий». А маленька Марія щосили благає: «Дядю, не вбивайте! Ні!».

Ось вони у підвалі. В їхній хаті люди в сірому облаштували пункт зв'язку. Родині дозволили взяти в погріб подушки та перини — і на тому спасибі. Мама Єля, збентежена і схвильована, поспіхом збирає торбу з продуктами — тата разом з іншими чоловіками-українцями загнали в корівник. По Макарівці поповзли чутки — бранців стратять. Вони лишаються самі — утрьох, бо мама йде визволяти тата. Єля тицяє торбу в руки німцю-охоронцю, називає ім'я і прізвище чоловіка, благає. Сторож — голодний і виснажений — знає російську. Хапає харчі, заходить до корівника, гукає: «Іван Мар'янов!». Додому — до дітей у погріб — Мар'янови вертаються вдвох.

Ось німців у їхній господі уже нема. На прощання вони спалили всі сільські запаси зерна. Старші кажуть — наші прийшли і вигнали окупантів з Макарівки. Маріїн тато збирається на фронт. У боях в Угорщині його поранять і навесні 1945-го у шпиталі під Будапештом він помре.

9 травня 1945 року родина Марії отримає «похоронку», а з нею посилку. Там будуть останні світлини Івана, 10 кілограмів цукру, 5 метрів тканини-шотландки та капронові панчохи для матері. Єля чогось вирішить, що пакунок відправили лікарі, які доглядали чоловіка після поранення. Івана поховають в Угорщині. На його могилі Марія ніколи не побуває.

An jenem Tag deckte die siebenjährige Marija mit ihren älteren Geschwistern den Tisch. Ihre Mutter hatte gerade das Brot aus dem Ofen geholt, die Familie wollte zu Mittag essen. Nur der Vater fehlte – er war noch nicht von der Arbeit gekommen. Kaum hatten sie sich an den Tisch gesetzt, tauchte ein Soldat in einer grauen Uniform in der Küche auf. Er befahl ihnen, nach draußen zu gehen. Dort, im Hof, waren schon die Deutschen zugange: Sie besahen sich die Außenküche, zogen sich aus und machten Wasser warm, um sich zu waschen.

Marijas Erinnerungen an die Besatzungszeit haben sich zu ein paar weniger grellen Momenten verdichtet.

Da jagt sie als kleines Kind einem Huhn hinterher. Sie ist acht oder vielleicht erst sieben Jahre alt. Sie hat Hunger, wie alle ihre Verwandten. Die Deutschen führen sich in ihrer südukrainischen Heimat schon eine ganze Weile lang wie die neuen Herren auf. Nahrung ist knapp, aber die Hühner gehören doch ihnen. Ein Deutscher erscheint, schreit sie wütend an, ein Offizier befiehlt: „Erschießen!“ Und die kleine Marija fleht ihn an: „Onkel, bring mich nicht um! Bitte!“

Da sitzen sie alle im Keller. In ihrer Hütte haben die Männer in Grau einen Fernmeldepunkt eingerichtet. Die Familie durfte Kissen und Decken in den Keller mitnehmen. Mehr nicht. Ihre Mutter, Jelja, ist aufgeregt und durcheinander, in großer Eile wirft sie Lebensmittel in eine Tasche – den Vater und die anderen ukrainischen Männer haben sie in den Stall gesperrt. In Makariwka gehen Gerüchte um: Alle Männer im wehrfähigen Alter sollen umgebracht werden. Die Kinder bleiben allein zurück – zu dritt. Mama ist los, um den Vater herauszuholen. Jelja hält die Tasche einem deutschen Wachmann hin, nennt den Namen ihres Mannes, fleht. Der Wachmann, ausgemergelt und hungrig, spricht Russisch. Er schnappt sich die Lebensmittel, geht in den Stall und ruft: „Iwan Marjanow!“. Zurück – in den Keller und zu den Kindern – kommen sie zu zweit.

Da haben die Deutschen ihren Hof gerade verlassen. Als Abschiedsgeschenk haben sie alle Getreidevorräte verbrannt. Die Älteren sagen: Unsere Jungs haben die Besatzer aus Makariwka fortgejagt. Marijas Vater bricht an die Front auf. In Ungarn wird er verwundet, im Frühjahr 1945 stirbt er in einem Lazarett bei Budapest.

Am 09. Mai 1945 kommen mit der Feldpost die Todesnachricht und ein Päckchen. Darin: Letzte Fotos von Iwan, 10 Kilo Zucker, fünf Meter karierten Wollstoffs sowie Nylonstrümpfe für die Mutter. Aus irgendeinem Grund wird Jelja immer sagen, dass das Päckchen von den Ärzten kam, die sich um ihren Mann gekümmert haben. Iwan wird in Ungarn begraben. Marija wird sein Grab niemals besuchen.

VIEL LEID MUSSTE ICH ERTRAGEN

DIE KRIEGE EINES EINFACHEN MENSCHEN

TEXT MAKSYM LYMANSKYI
COLLAGEN: OLEKSANDRA KULIKOVSKA
Aus dem Ukrainischen von Jakob Waloszczyk

«БАГАТО ГОРЯ ЗАЗНАЛА». ЦИМИ СЛОВАМИ ВОНА ЗАВЕРШУЄ КОЖНУ ЧАСТИНУ СВОЄЇ РОЗПОВІДІ. МАРІЇ ФЕДОРЕНКО 88, ЇЙ СКЛАДНО ДОВГО ГОВОРИТИ, ТОЖ ПЕРІОДИЧНО ВОНА ЗУПИНЯЄТЬСЯ Й ТЯЖКО ВИДИХАЄ, ПО ТОМУ ПРОДОВЖУЄ.

Восени 2014-го дзвінок із військкомату поверне Марію в ті самі часи — до маленької зляканої дівчинки, котра втратила батька. Тільки замість «похоронки» буде голос у слухавці. Він повідомить про загибель Євгена Атюкова, її онука.

Його фото зі служби та нагороди стоять у старому радянському серванті в кімнаті її будинку. Таким, як на знимці, Євген залишиться назавжди — 21-річним призовником, який щойно закінчив строкову службу у внутрішніх військах. 2014-го родина готувалася до його весілля, але напала росія і Євген пішов на війну. «До останнього патрона доживу, але не здамся нікому», — написав у соціальних мережах. Не здався. 8 листопада із розвідгрупою біля Донецького аеропорту Маріїн онук потрапив у російську засідку. Розвідники вирішили прориватися, відстрілювались. Атюков закрив собою сапера і отримав поранення, несумісні з життям.

Той листопадовий день був сірим і холодним, дощило. Та Маріїні ноги й руки трусилися не від холоду. Тіло її внука завдяки обміну загиблими повернули додому. А родина ж до останнього сподівалася, що їхній Женя в полоні, живий!

На чужих похоронах кухарка Марія завжди стояла біля плити — готувала їжу, щоб після церемонії було чим поминати. На похороні онука вона стояла біля його труни й тепер могла тільки плакати: «Ой, Боже, що не згадуй, а немає дитини, немає!»

Шість років по тому незнайомий чоловік стане перед нею та її донькою Світланою на коліна. Цілуватиме їм обом руки. «Мав я загинути, а не Женя, але пішов він» — зазиратиме в очі. Того незнайомця у військовій формі часто бачили на могилі її внука. І він, щоб хоч якось віддячити за врятоване життя, допомагатиме його найріднішим. «Це вам на закрутки»: якось привезе з власного саду жовтогарячих шорстких персиків.

У 1946-47 роках Єля Мар'янова ледве зводила кінці з кінцями. Гіркі жнива третього Голодомору вона збирала сама з трьома дітьми на руках. Ще навіть не підлітками вони зі школи йшли просто на поле. Допомагали матері порати шість колгоспних гектарів. Наймолодша Марія поміж сапанням чи копанням буряків співала. Бачила себе десь на сцені, а не тут — серед довгого лану й палючого сонця. І разом з піснями згадувала батька: молодого, зі скрипкою, з красивим голосом. Він навчив її любити пісню.

«Співала, і все мені казали люди: "Марусю, покинь оце все на світі, іди в артисти, будеш українські народні пісні співати". А я кажу: "Поможіть мені: голод, і ви такі самі бідні — не маєте, і ми не маємо. Як поможете мені грошима, я вивчуся, а як зароблю — вам усім віддячу". Ніхто нам тоді не поміг».

У 16 років Марія вийде заміж. Із чоловіком переїде на Одещину — в село Майори. Осяде тут. Народить десятьох дітей. Все її життя з дитячими хворобами й мозолями на руках вростатиме корінням у землю. 1972-го посеред вервички буднів з Марією раптом трапиться свято — присвоять звання «Мати-героїня». А за два роки 40-річна Марія овдовіє. Щоб ростити дітей і онуків, працюватиме кухаркою на похоронах та весіллях односельців. І тяжко гаруватиме на землі.

І щороку 9 травня з квітами йтиме до монумента невідомому солдату. Вісім десятиліть безіменний пам'ятник у Майорах чи де б не була Марія матиме для неї ім'я Івана Петровича Мар'янова.

«НА ЗАКРУТКИ»

Im Frühjahr 2014 versetzt ein Anruf aus dem Rekrutierungsbüro Marija in diese ferne Zeit zurück. Er verwandelt sie in das kleine verschreckte Mädchen, das seinen Vater verloren hat. Nur dass die Nachricht diesmal nicht von der Feldpost, sondern von einer Stimme im Telefonhörer überbracht wird. Sie teilt ihr mit, dass ihr Enkel, Jewhen Atjukow, gefallen ist.

Seine Fotografie in Uniform und die Auszeichnungen stehen in einer alten sowjetischen Anrichte in Marijas Haus. So, wie er auf dem Foto aussieht, wird Jewhen für immer bleiben – ein junger Mann von 21 Jahren, der kürzlich seinen Wehrdienst bei den Truppen des Innenministeriums geleistet hat. 2014 hat die Familie seine Hochzeit geplant, aber Russland überfiel die Ukraine und er ging an die Front. „Ich kämpfe bis zur letzten Patrone, aber ergeben werde ich mich nie", schrieb er in den sozialen Netzwerken. Und er ergab sich nicht. Am 08. November geriet er in der Nähe des Donezker Flughafens mit einem Spähtrupp in einen russischen Hinterhalt. Man entschied sich für einen Ausbruch, feuerte auf die Russen. Atjukow deckte den Rückzug eines Pioniers und wurde tödlich verwundet.

Dieser Novembertag war grau und kühl, es regnete. Aber Marijas Arme und Beine zitterten nicht vor Kälte. Die Leiche ihres Enkels wurde im Rahmen eines Austausches heimgeholt. Und seine Familie hatte bis zuletzt gehofft, dass ihr Zhenja in Gefangenschaft, aber am Leben sei!

Bei fremden Beerdigungen hatte die Köchin Marija immer am Herd gestanden, damit es nach der Zeremonie etwas zu Essen gab. Bei der Beerdigung ihres Enkels stand sie an seinem Sarg und konnte nur weinen. „Mein Gott, da hilft kein Erinnern, das Kind ist weg, weg ist es!"

Sechs Jahre später wird ein unbekannter Mann vor Marija und ihrer Tochter Switlana auf die Knie fallen. Er wird beiden die Hände küssen. „Ich sollte tot sein, nicht Zhenja, aber er ist gegangen." Und bei diesen Worten wird er ihnen in die Augen sehen. Dieser unbekannte Mann in Uniform ist vorher manches Mal am Grab des Enkels gewesen. Und um sich irgendwie erkenntlich zu zeigen, wird er fortan Jewhens Familie unterstützen. „Die sind für Sie, zum Einlegen", sagt er einmal, als er der Familie Pfirsiche aus seinem eigenen Garten bringt.

In den Jahren 1946-47 kam Jelja Marjanowa kaum über die Runden. Mit drei kleinen Kindern holte sie im dritten Holodomor die bittere Ernte ein. Sie waren noch nicht mal richtige Jugendliche, da mussten Marija und ihre Geschwister von der Schule direkt aufs Feld. Der Mutter dabei helfen, in der Kolchose 6 Hektar Land zu bestellen. Wenn sie nicht gerade keuchte oder Rote Beete aus dem Boden zog, sang Marija. Sie sah sich irgendwo auf einer Bühne, und nicht hier, auf diesem langen Acker und in der glühenden Sonne. Und wenn sie ihre Lieder sang, erinnerte sie sich an ihren Vater: Jung, mit einer Geige, einer schönen Stimme. Von ihm hatte sie gelernt, Lieder zu lieben.

„Ich sang, und alle sagten sie zu mir: Marusja, geh weg von hier, geh zu den Künstlern, da wirst du ukrainische Volkslieder singen. Und ich antworte ihnen: Helft mir, wir haben nichts zu essen und ihr, ihr seid genau so arm. Ihr habt nichts und wir haben nichts. Aber wenn ihr mir Geld gebt, gehe ich in die Stadt und lerne singen und wenn ich mal selbst verdiene, bekommt ihrs zurück. Aber niemand hat mir geholfen."

Marija heiratet mit 16. Mit ihrem Mann zieht sie in die Gegend von Odessa, in das Dorf Majory. Hier lässt sie sich nieder. Bringt 10 Kinder zur Welt. Ihr ganzes Leben aus Kinderkrankheiten und Schwielen an den Händen wächst sich wie eine Wurzel in dieser Erde fest. 1972 platzt ein Festtag in die Tretmühle von Marijas Alltag: Man verleiht ihr den Titel einer „Mutterheldin“. Zwei Jahre später wird sie Witwe. Um die Kinder und Enkelkinder groß zu ziehen, wird sie als Köchin bei Beerdigungen und Hochzeitsfeiern im Dorf arbeiten. Und sich weiter auf dem Feld abplacken.

Und jedes Jahr am 09. Mai wird sie Blumen zum Denkmal des Unbekannten Soldaten bringen. Acht Jahrzehnte wird der Unbekannte Soldat in Majory, oder wo auch immer Marija an dem Tag ist, für sie den Namen Iwan Petrowytsch Marjanow tragen.

⸙

Die Kindheitserinnerungen an ihren Vater verblassen genau so, wie seine Fotografien, und schließlich zerfallen beide zu Staub. Sogar ihr Geburtsort Makariwka mit der Hütte ihrer Familie verschwindet Ende der 1980er-Jahre von den Landkarten. Doch Marija wird an jedem 09. Mai weiter reichlich kochen, um allen Nachbarn was abzugeben – zur Erinnerung an den Vater, so will es die Tradition. Und ihren Kindern und Enkeln wird sie beibringen, dass nichts schlimmer ist als Hunger und Krieg. Höchstens, wenn man sich von seinen Allernächsten nicht verabschieden kann. 2021 stirbt auf der besetzten Krim ihr Sohn Schura. Er wird ohne Marija begraben. Wie einmal ihr Vater.

„Ich habe gesagt, dass ich mich von hier nicht fortbewege. So wie ich in der Ukraine geboren bin, so werde ich hier auch sterben. Komme was da wolle, aber ich rühre mich nicht fort. Hier sind meine Kinder und wie viele Verwandte sind hier begraben.“

Am 24. Februar hat der Krieg ein zweites Mal an ihre Tür geklopft. Auf Majory, ihr Dorf, fielen drei russische Raketen. Bei den Nachbarn kam der Gips von der Decke, Scheiben gingen zu Bruch. Da erinnerte sich Marija an den Krieg ihrer Kindheit. Wie auch damals schon hat der Feind das Getreide in Brand gesteckt. Dieses Mal ging der Getreidespeicher nach einem Raketeneinschlag in Flammen auf.

⸙

Diesmal hat Marija genauso wenig wie vor 80 Jahren verstanden, warum der Krieg so beharrlich zu ihr will. „Ich bin doch ein einfacher Mensch“, sagt sie und zuckt mit den Schultern. „Mein ganzes Leben hab ich nur mit mir und den Kindern verlebt. Gott allein weiß, wofür diese Kriege gut sind. Und wir einfachen Leute quälen uns.“

Marija versteht nicht, warum die Nachfahren derer, an deren Seite ihr Vater gegen die Faschisten gekämpft hat, heute selbst Faschisten sind. Marija, der einfache Mensch, betet nur, dass ihre drei Enkelsöhne Maksym, Mychajlo und Andrij, die nach dem 24. Februar Waffen in die Hand genommen haben, lebendig nach Hause zurückkommen ■

⸙

Дитячі спогади про тата, як і його фотокартки, з часом пожовкнуть і стануть попелом. Навіть рідне село Макарівка з родинною хатою в кінці 1980-х зникне з карти. Марія ж і далі щороку 9 травня готуватиме багато страв, щоб роздати односельцям у пам'ять про батька — така традиція. А дітей і внуків навчатиме — страшніше війни та голоду на світі немає нічого. Хіба що коли не можеш попрощатися з найріднішими. 2021-го в окупованому Криму помре її син Шура. Його поховають без Марії. Як колись тата.

«Я сказала, що нікуди звідси не поїду. Як я народилася на Вкраїні, так тут буду і помирати. Яке б не було горе, нікуди не поїду. Тут мої діти, скільки у мене тут рідних поховано».

24 лютого 2022 року війна знов постукала у її двері. На рідні Майори упало три російські ракети. У сусідів посипалися стелі, повилітали шибки. Тоді Марія згадала війну зі свого дитинства. Вороги, як і колись, спалили все збіжжя. Цього разу зерносховище загорілося від ракети.

⸙

Ні 80 років тому, ні зараз Марія не розуміє, чому війна вкотре так настирливо стукає до неї. «Я ж людина проста, — каже і стенає плечима. — Я все життя лиш собі і дітям. Бог його зна, чого ті війни йдуть. А прості люди мучаться».

Марія не має гадки, чому нащадки тих, із ким пліч-о-пліч її батько боровся проти фашистів, самі стали фашистами. Проста людина Марія молиться, аби троє її онуків — Максим, Михайло та Андрій, які після 24 лютого взяли до рук зброю, — вернулись додому живими ■

Антон розминувся зі своїм дідусем Матвієм Антоновичем на 16 років. Але завжди відчував із ним міцний зв'язок. Може, завдяки татовим казкам. Або годинникам, що їх успадкував від діда-годинникаря. Або через внутрішній порух, притаманний чоловікам їхньої родини, — цей порух спонукав робити вибір, що змінював і власні, й чужі життя.

1918 рік, Городло, колись українське містечко у Речі Посполитій, нині по «польський» бік від річки Західний Буг. 59-річний Антон Будневський біжить на Ринок, де російські козаки влаштовують єврейський погром. Він стає перед озброєними росіянами й каже: «Перш ніж убити когось із євреїв, доведеться вбити мене». Антонові страшно, але тільки він — вийт гміни Городло — може їх зупинити.

2022 рік, Володимир, містечко в Україні неподалік Західного Бугу. 37-річний Антон Будневський вибігає з квартири, прихопивши рюкзак і спорядження. Біля міста щойно прилетіли російські ракети. Чоловік біжить так швидко, аж стає зле. Поряд зупиняється автівка. Антон, віддихуючись, просить знайомого водія: «Завези мене до військкомату». Антонові, якщо чесно, страшно. Але він не може лишитися осторонь. Не цього разу.

Між двома епізодами — три війни, чотири покоління родини Будневських і щонайменше одне врятоване життя.

Онук годинникаря

Про сміливість — у спадок від діда

Антону Будневському, військовому 100-ї окремої волинської бригади територіальної оборони, дали ім'я на честь прадіда. Та головним героєм родинних історій досі був дід Матвій — годинникар і Праведник народів світу. «Згодом я зрозумів, що казки про такого собі діда Данила, які нам із сестрою розказував тато, насправді були про нашого діда. У тих фантастичних історіях він бився із чортом, перемагав зло. Та починалися вони завжди з реального епізоду — порятунку єврейської дівчини», — каже Антон.

Друга світова війна, травень, 1942 рік. В окупованому нацистами Городлі 34-річний Матвій Будневський лаштує підземну криївку для сусідки Фрадлі. Напередодні його дружині Каті наснилася сусідка Хая Перельмутер, яку з синами і молодшою донькою відправили у концтабір «Собібор».

«Врятуй Фрадлю, мою останню вцілілу дитину», — благає вона. 19-річна дівчина вже три роки у трудовому таборі. Поки може працювати — житиме. Але чи надовго стане їй сил?

Матвій копає сховок під землею, де би Фрадля могла перебути, й тунель до нього. Йому страшно: сусіди підозріливі, в містечку офіцери гестапо, будь-яка активність викличе запитання. Але він знає: дівчині Перельмутерів більше ніхто не поможе.

Друга світова війна, 1944 рік. Нарешті перестає двигтіти земля — після важкого бою нацисти залишають Городло. Фрада Перельмутер (Фрадля, як її називають сусіди) виповзає з криївки, в якій провела 21 місяць. Вона не може йти і мружиться від сонця. Остання на все Городло, самотня душа, що вибралася з-під землі. Так почувається, поки не бачить Матвія Будневського. Він відвіз сім'ю у безпечне місце, а сам лишився у сховку. Йому було страшно, коли містечко горіло від обстрілів. Але він знав: про Фрадлю більше немає кому подбати.

Між цими епізодами — майже два роки страху, темряви й тісноти, щоденного ризику бути вбитими й дароване єврейським Богом нове життя.

ТЕКСТ: ВІТАЛІНА МАКАРИК
КОЛАЖИ: СЕРАФІМА ВУТЯНОВА

Anton hat seinen Großvater Matwij Antonowytsch um 16 Jahre verpasst. Trotzdem hat er immer eine starke Verbindung zu ihm verspürt. Vielleicht wegen der vielen Märchen seines Vaters. Oder wegen der Uhren, die er vom Großvater geerbt hat, einem Uhrmacher. Oder aber, weil er, wie alle Männer in seiner Familie, den Drang verspürte, eine Wahl zu treffen, eine Wahl, die sein eigenes, wie auch das Leben anderer Menschen verändert.

Es ist 1918, wir befinden uns im ukrainischen Dorf Horodlo, einstmals Teil von Polen-Litauen, jetzt auf der „polnischen" Seite des Westlichen Bugs. Der 59jährige Anton Budnewskyj rennt zum Marktplatz, wo russische Kosaken gerade ein Pogrom beginnen wollen. Er baut sich vor einem der bewaffneten Russen auf und sagt: „Bevor ihr einen der Juden tötet, müsst ihr mich töten." Anton hat Angst, aber nur er – der Gemeindevorsteher – kann sie aufhalten.

2022, Wolodymyr, eine Kleinstadt in der Ukraine, unweit des Westlichen Bugs. Der 37jährige Anton Budnewskyj schnappt sich Rucksack und Ausrüstung und stürmt aus der Wohnung. Bei der Stadt sind russische Raketen eingeschlagen. Er rennt so schnell, dass ihm fast übel wird. Ein Auto hält an. Keuchend bittet Anton den Fahrer, einen alten Bekannten: „Fahr mich zum Rekrutierungsbüro." Um ehrlich zu sein, hat Anton Angst. Aber er kann nicht tatenlos zusehen. Nicht diesmal.

Zwischen diesen beiden Episoden liegen: drei Kriege, vier Generationen der Budnewskyjs und zumindest ein gerettetes Leben.

Der Enkel des Uhrmachers

Über Mut – vom Großvater geerbt

TEXT: VITALINA MAKARYK
COLLAGEN: SERAFIMA VUTIANOVA
Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

Anton Budnewskyj, Soldat der 100. Brigade der Wolhynischen Territorialverteidigung, wurde nach seinem Urgroßvater benannt. Aber der große Held in den Familiengeschichten war immer Opa Matwij – Uhrmacher und Gerechter unter den Völkern. „Irgendwann verstand ich, dass die vielen Märchen, die Papa meiner Schwester und mir von einem gewissen Opa Danylo erzählt hatte, in Wirklichkeit von unserem Großvater Matwij handelten. In diesen fantastischen Geschichten kämpfte er gegen den Teufel, besiegte das Böse. Aber jede dieser Geschichten begann mit einer wahren Begebenheit – der Rettung einer jungen Jüdin", erzählt Anton.

Zweiter Weltkrieg, Mai 1942. Im von den Nazis besetzten Horodlo richtet der 34jährige Matwij Budnewskyj ein unterirdisches Versteck für seine Nachbarin Fradlja her. Tags zuvor hat seine Frau Katja von ihrer Nachbarin Chaia Perlmutter geträumt, die mit den Söhnen und der jüngsten Tochter ins KZ Sobibor gebracht wurde. „Rette Fradjia, mein letztes lebendes Kind", hat sie gefleht. Die 19jährige ist schon seit drei Jahren im Arbeitslager. Sie wird leben, solange sie arbeiten kann. Aber werden ihre Kräfte noch lange reichen?

Matwij hebt ein unterirdisches Versteck aus, in dem Fradlja ausharren kann, und einen Tunnel, durch den man hinein gelangt. Er hat Angst: Die Nachbarn sind misstrauisch, in der Stadt sind Gestapo-Offiziere, jede Aktivität ist verdächtig. Aber er weiß: Der jungen Perlmutter wird sonst niemand helfen.

Zweiter Weltkrieg, 1944. Endlich bebt die Erde nicht mehr. Nach schweren Kämpfen verlassen die Nazis Horodlo. Frada Perlmutter (Fradlja, wie die Nachbarn sie nennen) kriecht aus dem Versteck, in dem sie 21 Monate verbracht hat. Sie kann kaum gehen und kneift die Augen zusammen, weil die Sonne so blendet. Die letzte in ganz Horodlo, eine einsame Seele, der Erde entstiegen. So kommt sie sich vor, ehe sie Matwij Budnewskyj sieht. Er hat seine Familie an einen sichereren Ort gebracht und ist selbst dageblieben. Er hatte Angst, als das Städtchen vom Beschuss brannte. Aber er wusste: Sonst wird sich niemand um Fradlja kümmern.

Zwischen diesen Episoden: Beinah zwei Jahre Angst, Finsternis und Enge, das tägliche Risiko, getötet zu werden und ein vom jüdischen Gott geschenktes neues Leben.

«Моїй матері дали ім'я Лія — більше поширене серед юдеїв, а не християн», — каже інший онук і тезка діда-годинникаря Матвій. «Перш ніж піти у схованку, я схопила Катю й Матвія за руки і поклялася, що молитимусь, аби Бог подарував їм дитя», — згадує у своїх мемуарах Фрада. На той час Будневські вже 10 років одружені та бездітні. За кілька місяців у записці, отриманій з їжею і водою, Фрада читає радісну звістку — Катя вагітна. «Я нарешті заспокоїлася: Будневські мене не виженуть, бо вірять, що дитя їм дане як подяка за мій порятунок», — каже вона.

Схованка Фради, що рятує її життя, нагадує могилу. Яма завбільшки з двоспальне ліжко. Стеля оббита дошками, крізь щілини проникає трохи світла і свіжого повітря. Долівка вкрита сіном і застелена лляним покривалом. Матвій навіть поличку прилаштував, де Фрада може тримати їжу, воду й мале люстерко.

А ще — книжки. Скупе світло в сонячні дні дарує можливість потроху читати й писати. Фрада веде щоденник, пише вірші їдишем і читає Біблію. А якось, незадовго до дня народження, отримує від Матвія безцінний дарунок — сідур, юдейський молитовник, знайдений серед речей, які місцеві поляки викинули як мотлох. «Він подумав, як важливо для мене — читати свої молитви. Це було дуже зворушливо», — згадує Фрада.

Через багато років вона вітатиме своїх рятувальників, Матвія і Катю Будневських, а потім і їхніх дітей, Галіка й Лію, й онуків Матвія, Антона і Люду, з християнським Різдвом. А вони надсилатимуть їй листівки на юдейський Новий рік — Рош га-Шана.

Триває Друга світова. За обійстям Будневських тече Західний Буг, вздовж якого ходять німецькі патрулі. Як на зло, Фрадля застудилась, її мучить кашель. Матвій лаштується ночувати у хліві над її сховком. Коли дівчина заходиться кашлем — кахикає й він.

Однієї ночі це чує патруль.

— Хто там? — гукає німець, знімаючи з плеча гвинтівку.

Матвій висовує з вікна голову й каже, що він господар.

— А що тут робиш серед ночі? — супиться патрульний.

— З жінкою посварився, на поріг не пускає, то ночую в хліві.

Ця історія дуже веселить німця. Його регіт іще довго лунає над Західним Бугом, гучніше за шумовиння води, здушений кашель дівчини і нервовий віддих чоловіка, який щойно уникнув смерті.

Вони ще не раз опинятимуться на волосину від загибелі. То німецькі офіцери тримають у хліві Будневських своїх коней. То кладуть там поранених військових Третього Рейху. Пожежі від обстрілів охоплюють Городло. Щоразу Матвій, заручившись підтримкою дружини, обирає докласти ще трохи зусиль і врятувати єврейську дівчину. Викопує інший сховок і тунель до нього просто під носом нацистів. Знаходить харчі, воду й можливість їх доставляти. Лишається неподалік аж до моменту, коли Фрадля зможе безпечно залишити криївку. Дістає документи, що засвідчують, ніби вона українка. Приймає в родину.

«Досі не можу збагнути: як Будневські вміщали в собі стільки сміливості, щоб ризикнути своїми життями заради мого?» — питає себе на схилі літ Фрада.

Кінець 1940-х років, Володимир. 40-річний Матвій Будневський селить у своєму будинку земляків, депортованих у рамках операції «Вісла» з Городла на південь і схід України. Їм вдалось отримати дозвіл переїхати ближче до рідного краю.

2006 рік, Алчевськ, місто-сателіт Луганська. 22-річний Антон Будневський у складі інженерної команди з Волині допомагає відновлювати опалення у квартирах. Через аварію на теплотрасі тисячі людей лишилися взимку без тепла. Серед тих, у чиїх оселях випало працювати, — нащадки виселених з-за Бугу. «Одразу відчувається, де мешкають вони, а де ті, хто з росії. Перші дякують і годують вечерею. Другі, не дуже криючись, називають бандерівцями й дивляться на тебе так, що аж мороз поза шкірою», — згадує Антон.

Meine Mutter heißt Lia, ein Name, den man eher unter Juden als unter Christen findet“, sagt Matwij, ein weiterer Enkel und Namensvetter des Uhrmachers.

„Bevor ich in das Versteck stieg, griff ich Katja und Matwij an den Händen und schwor, dass ich darum beten würde, Gott möge ihnen ein Kind schenken“, erinnert sich Frada in ihren Lebenserinnerungen. Zu diesem Zeitpunkt sind die Budnewskyjs seit zehn Jahren verheiratet und haben keine Kinder. Einige Monate später bekommt Fradlja mit dem Essen und Trinken auch eine kurze Notiz: Katja ist schwanger. „Endlich war ich beruhigt: Die Budnewskyjs werden mich nicht preisgeben, denn sie glauben, dass ihnen das Kind zum Dank für meine Rettung gegeben wurde“, sagt sie.

Das Versteck, das Fradljas Leben rettet, erinnert an ein Grab. Eine Grube so breit wie ein Doppelbett. Die Decke aus Brettern. Durch Ritzen dringen ein wenig Licht und frische Luft hinein. Auf dem Boden Heu, eine Leinendecke. Matwij hat sogar ein kleines Regal gezimmert, wo Fradja Essen, Trinken und einen kleinen Spiegel stehen hat. Und außerdem – Bücher. Das spärliche Licht erlaubt es, etwas zu lesen und zu schreiben. Frada führt Tagebuch, schreibt Gedichte auf Jiddisch, liest die Bibel. Und einmal, nicht allzu lange vor ihrem Geburtstag, macht ihr Matwij ein unschätzbares Geschenk – einen Siddur, ein jüdisches Gebetsbuch, das Matwij inmitten von Sachen gefunden hat, die von den Polen der Stadt auf den Müll geworfen wurden. „Er hat daran gedacht, wie wichtig es für mich war, meine Gebete zu lesen. Das war sehr bewegend“, erinnert sich Frada.

Viele Jahre später wird sie ihren Rettern, Matwij und Katja Budnewskyj, später dann den Kindern Halik und Lia, den Enkeln Matwij, Anton und Ljuda ein gesegnetes Weihnachtsfest wünschen. Und sie wird von ihnen Postkarten zum Rosch ha Schana, dem jüdischen Neujahrsfest, bekommen.

Es ist Zweiter Weltkrieg. Hinter der Bauernstube der Budnewskyjs fließt der Westliche Bug, an seinen Ufern patrouillieren Wehrmachtssoldaten. Frada hat sich erkältet, ein lästiger Husten quält sie. Matwij will im Stall über ihrem Versteck schlafen. Wenn die junge Frau einen ihrer Hustenanfälle hat, hustet er mit.

Eines Nachts hört das die Patrouille. „Wer da?“, bellt ein Deutscher und richtet das Gewehr auf sie. Matwij schiebt den Kopf durchs Fenster und sagt, er sei der Hausherr. „Und was machst du mitten in der Nacht hier?“, fragt der Soldat. „Meine Frau hat mich aus der Hütte geworfen, lässt mich nicht mehr rein, also schlaf ich im Stall.“ Der Deutsche findet die Geschichte besonders lustig. Sein Feixen klingt noch lange über dem Westlichen Bug, lauter als das Rauschen des Wassers, das erstickte Husten der jungen Frau und der nervöse Seufzer des Mannes, der gerade knapp dem Tod entronnen ist.

Ihr Leben wird noch manches Mal am seidenen Faden hängen. Einmal halten die Deutschen ihre Pferde im Stall der Budnewskyjs. Ein anderes Mal bringen sie dort ihre Verletzten unter. Jedes Mal entscheidet sich Matwij nach Rücksprache mit seiner Frau dafür, sich noch mehr Mühe zu geben und die junge Jüdin zu retten. Er hebt ein anderes Versteck und einen neuen Tunnel aus, den Nazis direkt unter der Nase. Findet Nahrung, Wasser und eine Möglichkeit, sie ins Versteck zu schaffen. Er bleibt in der Nähe, bis Fradlja endlich gefahrlos hinaus kann. Er organisiert Dokumente, die sie als Ukrainerin ausweisen. Nimmt sie in seine Familie auf.

„Ich kann bis heute nicht begreifen, woher die Budnewskyjs den Mut nahmen, ihr Leben für das meine aufs Spiel zu setzen“, fragt sich Frada an ihrem Lebensabend.

Історія Будневських інша: до Володимира вони евакуювалися в березні 1945 року. Виїхали з власної волі, хоч і вимушено. На той час у Городлі була напружена атмосфера: вчорашні добрі сусіди, поляки та українці, зиркали вовком одне на одного. Не всі тішилися звістці про вцілілу єврейку, в будинку якої обжилася польська сім'я.

Якось, коли Будневські з Фрадою вечеряють, у вікно кухні влітає куля. Іншого вечора — до будинку вриваються розлючені чоловіки. Матвій устигає втекти через горище. Утретє може не пощастити. Родина вирішує виїжджати. Матвієві та його дружині страшно і боляче залишати рідну домівку. Сподіваючись, що це тимчасово, оселяються відразу за Бугом, у Володимирі. У Городло вони не повернуться більше ніколи.

«Коли дід зрозумів, що дороги назад не буде, в нього опустилися руки, — переказує батькові розповіді Антон. — До самої смерті так і не зміг знайти себе в нових умовах. Працював, ростив дітей, приносив користь, але казав, що все, його вже немає».

Матвія Будневського у Городлі знали як талановитого і порядного годинникаря. Вмів полагодити будь-який дзигар, чи то кишеньковий, чи «з зозулькою», чи з маятником. Вів ретельний облік годинників, які приймав у ремонт, і коли фронт Другої світової пішов на захід, повернув власникам всі, принесені перед війною.

У Володимирі далі займавсь ремеслом, бо воно повертало наснагу до життя. Аж поки не втратив раптово зір. Це зламало Матвія — попрацювавши рік сторожем, він захворів і помер. Годинники, що відцокували історію його життя, надовго сховалися в закутках старих шаф, які пам'ятали ще дім у Городлі.

Матвіїв онук Антон у дитинстві хотів стати археологом чи реставратором. Натомість десять років відпрацював юристом на комунальному підприємстві. Потім звільнився і став годинникарем. Йому було трохи страшно змінювати отак життя. Але спадок діда ніби промовляв до нього. «Я беру дідусеві годинники в руки — і відчуваю його. Як дід із ними працював», — каже Антон. Він розуміє магію складних механізмів, може почути голос кожного годинника, зрозуміти його характер.

Дідусеві годинники з лютого 2022 року лежать на полицях у майстерні і чекають на Антона. Коли влітку з Канади приходить книжка Фрадиних мемуарів із дарчим написом її доньки Сенді Шиппер Волберг, їй теж доводиться зачекати — Антон захищає північні кордони України від можливого нападу росіян або білорусів.

«Я не міг пробачити собі 2015 рік, — пояснює він. — Через колишні травми мене не мобілізували за станом здоров'я. Довго не міг із цим змиритись. І в лютому 2022-го вже був внутрішньо готовий. Спочатку на позиціях було страшно. І коли доведеться ставати у бій, страх, звісно, теж буде. Але ми робитимемо все, щоб не пустити ворога у наш дім. Налаштовані тільки на захист, будь-якою ціною, навіть ціною власного життя. Зараз ті, хто свідомо пішов у військо, сіють зерна свободи. Я пишаюся тим, що я у формі, що серед них».

Праведник народів світу Матвій Будневський героєм не почувався. Не називає себе героєм і військовий 100-ї бригади Антон Будневський. Але обидва робили речі, які вважали правильними. Навіть тоді, коли їм було дуже, дуже страшно. Здається, саме це називають сміливістю? ■

Ende der 1940er Jahre, Wolodymyr. Der 40jährige Matwij Budnewskyj quartiert Landsleute, die im Rahmen der „Aktion Weichsel" aus Horodlo in den Süden und Osten der Ukraine deportiert werden sollten, bei sich im Haus ein. Sie haben die Erlaubnis erhalten, in der Nähe ihrer kleinen Heimat zu bleiben.

2006, Altschewsk, eine Satellitenstadt von Luhansk. Mit einem Ingenieurs-Trupp aus Wolhynien hilft der 22jährige Anton Budnewskyj dabei, Wohnungen wieder an die Fernwärme anzuschließen. Wegen eines Leitungsschadens haben tausende Menschen mitten im Winter keine Heizung. Manche der Häuser, in denen Anton zu tun hat, werden von Nachkommen jener Ukrainer bewohnt, die von jenseits des Bugs deportiert wurden. „Man merkt gleich, wo sie wohnen, und wo die anderen, die aus Russland. Die Einen bedanken sich und geben dir zu Essen. Die Andern schämen sich nicht mal, dich als Banderowez zu beschimpfen und sehen dich an, dass es dir kalt den Rücken runter läuft", erinnert sich Anton.

Die Geschichte der Budnewskyjs geht anders: Im März 1945 fliehen sie nach Wolodymyr. Es ist ihre eigene Entscheidung, und trotzdem erzwungen. In Horodlo ist die Stimmung angespannt: Polen und Ukrainer, gestern noch gute Nachbarn, belauern sich. Nicht alle sind froh über die Nachricht von der erretteten Jüdin, in deren Haus jetzt eine polnische Familie wohnt. Als die Budnewskyjs einmal mit Fradlja gerade beim Abendessen sitzen, pfeift ein Schuss durchs Küchenfenster. Ein anderes Mal dringen wild gewordene Männer ins Haus ein. Matwij kann über den Dachboden entkommen. Beim dritten Mal hat er vielleicht weniger Glück. Die Familie entscheidet sich für die Abreise.

Matwij und seine Frau schmerzt es unendlich, das eigene Haus verlassen zu müssen. In der Hoffnung, dass sie nach einer Weile zurück können, lassen sie sich in der Nähe nieder, in Wolodymyr. Horodlo werden sie niemals wiedersehen.

„Als Großvater verstand, dass es keinen Weg zurück gab, ließ er den Kopf hängen", so habe es sein Vater immer dargestellt, erzählt Anton. „Er kam nie in Wolodymyr an. Arbeitete, erzog die Kinder, machte sich nützlich, sagte aber immer, dass es aus war, dass es aus und vorbei war mit ihm."

Die Leute in Horodlo kannten Matwij Budnewskyj als talentierten und ehrlichen Uhrmacher. Er konnte jede Uhr reparieren, Taschenuhren genauso wie Kuckucks- und Pendeluhren. Er führte genau Buch über die Uhren, die er zur Reparatur angenommen hatte, und als sich im Zweiten Weltkrieg die Front nach Westen zu verschieben begann, gab er alle Uhren wieder ihren Besitzern zurück.

In Wolodymyr widmete er sich weiter seinem Handwerk, denn auf diese Weise hielt wenigstens ein klein wenig Freude Einzug in sein Leben. Bis er plötzlich seine Sehkraft verlor. Das brach ihn schließlich – er arbeitete noch ein Jahr lang als Wachmann, wurde krank und starb. Die Uhren, die die Geschichte seines Lebens vermessen hatten, verschwanden für lange in den Ecken der alten Schränke, die sich noch an das Haus in Horodlo erinnerten.

Matwijs Enkel, Anton, wollte in der Kindheit Archäologe oder Restaurateur werden. Stattdessen arbeitete er zehn Jahre als Jurist bei den Stadtwerken. Dann kündigte er und wurde Uhrmacher. Er hatte ein wenig Angst davor, sein Leben so radikal zu ändern. Aber es war, als würde das Erbe des Großvaters zu ihm sprechen. „Ich nehme Opas Uhren in die Hand und es ist, als würde ich ihn spüren. Als würde ich spüren, wie Opa mit ihnen gearbeitet hat", sagt Anton. Er versteht die Magie komplizierter Mechanismen, kann die Stimme jeder Uhr hören, ihren Charakter verstehen.

Seit Februar 2022 liegen Opas Uhren in den Regalen der Werkstatt und warten darauf, dass Anton zurück kommt. Auch das Büchlein, das im Sommer aus Kanada gekommen ist – Fradljas Memoiren mit einer Danksagung ihrer Tochter, Sandy Shipper Walberg – wird warten müssen: Anton wacht an den nördlichen Grenzen der Ukraine, bereit das Land gegen einen Überfall der Russen oder Weißrussen zu verteidigen.

„Ich konnte mir das Jahr 2015 nicht verzeihen", erklärt er. „Wegen früherer Verletzungen wurde ich ausgemustert. Damit konnte ich lange keinen Frieden machen. Und im Februar 2022 war ich innerlich bereit. In den Stellungen war es zuerst schrecklich. Und wenn es zum Kampf kommt, wird die Angst natürlich immer dabei sein. Aber wir werden alles tun, um den Feind nicht in unser Haus zu lassen. Wir werden uns verteidigen, um jeden Preis, sei es um den Preis des eigenen Lebens. Diejenigen, die sich bewusst für den Militärdienst entschieden haben, säen heute den Samen der Freiheit. Ich bin stolz darauf, dass ich die Uniform trage, dass ich mit ihnen zusammen bin."

Matwij Budnewskyj, ein Gerechter unter den Völkern, sah sich nie als Held. Auch Anton Budnewskyj, Soldat der 100. Brigade, würde sich niemals als Held bezeichnen. Aber beide haben Dinge getan, die sie für richtig hielten. Selbst dann, wenn sie dabei sehr, sehr viel Angst empfanden. Nennt man nicht gerade das Mut? ■

Чоловік, який тримав склепіння

Як останній острозький єврей поклав життя на відбудову останньої Острозької синагоги

Текст: Христина Семерин / Ілюстрація: Катерина Рожок

Найбільші труднощі спіткали Григорія Аршинова після смерті. Майже шістдесят років життя непосидючий чоловік не знав перешкод. Природжений математик, він вивчився на інженера-будівельника. Створив успішні будівельні компанії. Вивчив англійську, а в п'ятдесят узявся за іврит — священну мову предків. Мріяв, щоб діти повернулися до єврейської культури, і відправив старших синів у США — вчитися у єшиві.

У пам'ять про батька, фаната шахів, Григорій 16 років організовував турнір і поставив у парку столики для гри. Відвів доньку до музичної школи, звідки та втекла на третьому році, а сам навчився гри на черговому інструменті. І заснував гурт із краєзнавцем, юристом і чиновницею міськради. Григорій був на контрабасі.

Коли на початку 1990-х в Острозі з'явились чоловіки у чорному, що говорили їдишем і розчищали єврейські цвинтарі, Григорій не лишився осторонь. У радянській юності він міг чути музику на колишньому єврейському цвинтарі, який переробили на парк. Бачив мацеви, якими вимостили дорогу перед військовою частиною. Застав фрески на стінах Острозької синагоги. І що більше осипалися її стіни, то більше він турбувався.

Євреїв запросили до Острога князі Острозькі на початку XV століття. Уже за сто років острозький рабин опікувався всіма волинськими євреями. Маленькому Острогу не бракувало великих людей. 1624 року рабином міста стає Самуель Едельс, відомий як Магарша. Він коментував Талмуд, ініціював появу в Острозі друкарні й допомагав бідним. Добудував жіноче крило у вже тоді немолодій Острозькій синагозі, перетворивши її в найбільшу на Волині. Нині вона зветься Магарша, а вклонитись могилі цадика приїжджають євреї з усіх усюд.

Єврейське життя в Острозі процвітало до початку XX століття. Року 1939-го загубився ключ від Великої синагоги. Рабин протрактував втрату як лихе знамення для громади.

✡

Про реставрацію Острозької синагоги задумалися в 1990-х. Аршинов говорив із діаспорою, вихідцями з Острога. Але ніхто не знав, чи Україна вистоїть і в синагозі знов не постане клуб. Де знайти не одну тисячу доларів на роботи? Два роки Григорій подавався на гранти, та — безуспішно.

У 2015 році дослідник з Єрусалима написав статтю про волинські синагоги, серед них і Острозьку. Мовляв, ні влада, ні громада, ні діаспора палець об палець не вдарили і втішаються з руїн. Для Аршинова, який вважав пазл історії України неповним без єврейської історії, докір став вирішальним.

✡

Батьки Аршинова, Нінель і Йосип, були нерелігійною сім'єю радянських учителів. Аршинови знали, що вони євреї, але це знання не варто було поширювати на загал. У колі своїх заходило і про Голокост, і про побутовий антисемітизм. Проте в радянському світі такого не було, як не існувало євреїв, українців і решти народів, крім «совєтського». «Нацисти хотіли знищити євреїв, а в комуністів була інша ідея — стерти пам'ять», — казав Григорій уже в незалежній Україні.

Стирали пам'ять буквально. Понищену за війни Велику синагогу перетворили на продовольчий склад. У 1960-х директорка школи, збудованої навпроти єврейського цвинтаря, поскаржилась: там пиячать, вечорами вештаються солдати. Зробили парк, з каруселями й танцями буквально на кістках. Якісь місцеві ходили з ліхтариками копати на місці розстрілу. Шукали єврейське золото.

У ті часи Нінель Мусіївна звично перевіряла учнівські зошити й мало знала про юдаїзм. Їй були незрозумілі старання чоловіка, а потім сина. Але Йосип Григорович пам'ятав, як ходив із батьком у синагогу. У 1980-х почав збирати імена вбитих острозьких євреїв.

За Незалежності очолив громаду й організував пам'ятник на місці розстрілу в урочищі Красностав. Серед соснового лісу, над яким риплять електродроти від атомної станції, що за десять кілометрів звідси, завмер від болю чоловік. У його грудях дірка у формі зірки Давида. Метафора прозора: до війни дві третини населення Острога були євреями. Загинуло майже 11 тисяч. Там, в урочищі, і через 70 років із землі часом виходили людські кістки.

✡

Зустрічаємось на початку вулиці Миколи Ковальського. Цей історик у дев'яностих повернувся в рідний Острог — будувати університет на фундаменті Острозької школи XVI століття. Ранній червень 2020-го. Сонячно, та на околицях волочить сірий хвіст гроза. Біля будинків жінки прополюють грядки.

Григорій Аршинов енергійний та примружений, у короткій куртці, кепці та джинсах. Має вигляд людини значно молодшої. Швидко говорить, швидко йде. Часто відповідає на телефонні дзвінки — переважно про синагогу. Перекрикуючи гуркіт на будівництві поряд, розказую про свою статтю про єврейську пам'ять Острога. Аршинов різко обертається:

— Для чого? Ну для чого?

— Що «ну для чого»?

— Для чого це? Це ж нікому не цікаво. Ніхто не хоче займатись євреями.

✡

З грішми було туго. Закордонні меценати готові фінансувати відновлення синагог — та лише тих, у яких буде релігійне життя. В Острозі з громадою у менш як двадцять євреїв і єврейок ця ідея здається утопічною. Григорій подався до Європи: возив проєкт до люблінської «Брами Ґродської», що опікується польсько-єврейською спадщиною, представляв його в Страсбурзі.

Стіни і далі сипались. Григорій познайомився з Меєром Габаєм Ісраелем, що рятує могили цадиків. Удвох склалися по десять тисяч доларів і почали роботу. З'явився меценат із Нью-Йорка. Сама лише покрівля вартувала мільйон гривень. Перший рік закінчили з дахом і фронтонами.

У роботу Григорій вкладав кошти, зароблені в бізнесі і проєктах порятунку спадщини по Україні, де був експертом та інженером. На Острозькому кладовищі він відреставрував огель на могилі цадика Магарші й підняв понад двісті мацев. З уламків, які неможливо відновити у цілості, склав три стіни пам'яті. Але розповідати про це легше, ніж робити. Мацеви довелося збирати з цілого міста, ще й завезти камінь на заміну. Адже хтось брав собі їх на фундамент, біля психіатричної лікарні з них побудували сарай, а у військовій частині — дорогу.

Коли парк закрили, цвинтар став природно-заповідним фондом. У 2015-му острожець рівняв бульдозером двір, коли зі зрушеної землі посипалися людські кістки. Григорій клопотався про укріплення пагорба, дістав експертні висновки. Разом зі знавцем давніх мов Дмитром Цоліними вони повернули кладовищу право бути кладовищем.

✡

Найбільша в Україні синагога не скидається на свою витончену копію в музеї «Менори» в Дніпрі. Радше на декорацію з фільмів про бомбардування. Облуплені широкі стіни мало передають велич п'ятсотлітнього храму. У XVIII столітті євреї ховалися в них під час польсько-російської війни.

Тоді російське військо кілька днів обстрілювало синагогу, вважавши її за фортецю. Проте не всі снаряди вибухали, один застряг у стіні цілим. За три дні росіяни прочули, що поляки залишили місто, й самі забралися геть. У пам'ять про дивовижне спасіння єврейська община зберігала нерозірване ядро і щороку святкувала той день.

Та нині не видно, де було те ядро і куди підносили молитви побожні юдеї. Затхлість вітає поодиноких блукальців. Над іржавим остовом сходів — совєтська табличка «Пам'ятник архітектури». Дах обріс деревами. Тепер це меншою мірою храм людський і більшою — храм природи.

✡

Григорій простягає мені червоний ключ із зіркою Давида. Коли НКВД закрило синагогу, а нацисти знищили єврейський квартал, навколо будівлі виросли сільські будинки. Вісімдесят років по тому місцевий чоловік випорпав ключ на городі неподалік синагоги. І приніс Григорію.

У його кабінеті портрети дітей, багато техніки й шафа із сенсаціями. Там чекають на музей Тори кількасотлітньої давнини, викуплені на аукціонах, а ще єврейські речі. Їх вони з Максимом Хоревим, керівником центру «Яхад» і військовим-добровольцем, дістали на розкопках місць масових убивств. Музей Григорій бачить у жіночій частині. Але найголовніше, каже він, щоб синагога була жива. І щоб живою була громада.

Відомо, що в Острозі було зо двадцять синагог. Аршинов відшукав шістнадцять. Дерев'яні згоріли у вогнях історії. Деякі лишили сліди в будівлях міськради, колишньому суді та «швидкій». Уціліла найстаріша синагога Магарша. Про неї дослідник Сергій Кравцов пише, що збудована як вираження Єрусалимського храму. Схожу ідею в кінці XVII століття втілили в синагогах Амстердама — але Острозька була першою.

Історик і філолог Йоханан Петровський-Штерн поставився скептично до планів Григорія на реставрацію. Певно, не він один. Надто знищена будівля, та й ціна робіт непосильна. Але за рік, у наступний його приїзд до Острога, синагога випросталася над цілим кварталом.

Роботи почали з «рубання лісу» — той швидко завойовує старі дахи. Місцеві протестанти допомогли вивезти 28 тонн сміття. Будівлю підперли шістнадцятьма залізними балками. Реставратор працює щонайближче до оригіналу: автентична цегла в покрівлі, вікна за 15 тисяч доларів. Склепіння виконане так, що символізує крихкість світу.

Одне з інтерв'ю Григорій Аршинов дає у стінах Острозької академії. На її відновлення він у 1990-х безкоштовно виділяв транспорт. У кадрі чоловік усміхнений і переконливий:

— Синагогу ми відновимо, я думаю. Як би не було тяжко, прикро, це буде останній такий мій крок у житті. Найважливіший, я думаю.

✡

Ліза Аршинова має темні брови і зважений характер. У початковій школі однокласники назвали її батька євреєм. Вона заплакала, думаючи, що це лайка. Вдома дізналася, що то таке. Нині дівчина носить кулон зі своїм ім'ям мовою іврит, подарунок брата.

З роками батько відкривав єврейську культуру дедалі глибше. Збирав на свята друзів, тлумачив традиції. От світлини з Рош га-Шана, єврейського Нового року: на столі хала — святковий пишний хліб, яблука з медом, аби рік був солодким, гранати — щоби примножувалися добрі справи. А на свято Суккот прибрано зеленим гіллям світильник під стелею. Так євреї згадують про «курені», що в них ночували прадіди, сорок років блукаючи пустелею.

✡

Кінець жовтня 2020-го. Григорій Аршинов сидить на екскаваторі біля Великої синагоги. Осіннє небо нагадує зім'яту фольгу, проймає морозний вітер. Але, мабуть, для людини після штучної вентиляції легень це повітря найсолодше. Майже весь жовтень Аршинов пробув у лікарні через уражені коронавірусом легені. Вибравшись звідти, мчав до синагоги. «Відновлено цоколь східного фасаду вперше за останні 100 років», — написав у соціальній мережі під останньою світлиною від 30 жовтня.

Рівно опівдні погідного 1 листопада серце Григорія Аршинова зупинилося.

✡

«У тихий день тут чути, як із землі проростають листки», — каже біля могили Гершона бен Йосефа, тобто по-єврейськи «Григорія, сина Йосипового», його донька. Найновіша мацева випросталась на півшляху від вишуканих воріт до огеля Магарша. Роздобувши сонячного світла і простору, плющ росте на очах.

По смерті Григорія його син Дмитро організував на сайті спільнокошту збір на реставрацію синагоги. Із потрібних чотирьохсот тисяч доларів люди надіслали трохи більше як вісім. Роботи тривали. Прокопавши з пів метра углиб, працівники дісталися до первісного рівня підлоги. Тепер нагальна потреба — ізолювати будівлю від впливу вологи, бо близько до фундаменту пролягають підземні води. Але вторгнення росії пригальмувало процес.

Йоханан Петровський-Штерн назвав Григорія «останнім острозьким євреєм», бо громада безупинно маліє. А ще — одним із 36 цадиків, тобто праведників, які, за хасидською легендою, тримають світ. Хтось у фейсбуці додав, що синагогу Магарші треба звати «Аршинов-шул» — синагогою Аршинова. Тож як кажуть євреї: хай душа цього великого чоловіка буде зав'язана у вузол життя ■

Der Mann, der ein Gewölbe trug

Wie der letzte Ostroher Jude sein Leben für den Wiederaufbau der letzten Ostroher Synagoge gab.

Text: Chrystyna Semeryn / Illustration: Kateryna Rozhok

Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

Die größten Schwierigkeiten begegneten Hryhorij Arschynow nach dem Tod. In fast 60 Lebensjahren hatte er keine Hürden gekannt. Als geborener Mathematiker hatte er Bauingenieurswesen studiert. Dann erfolgreiche Bauunternehmen gegründet. Englisch gelernt, mit 50 dann Hebräisch angefangen, die heilige Sprache seiner Vorfahren. Er träumte davon, dass seine Kinder einst zur jüdischen Kultur zurückfinden, und schickte seine älteren Söhne in die USA – damit sie an einer Jeschiwa studierten.

Zur Erinnerung an seinen Vater, einen begeisterten Schachspieler, organisierte Hryhorij 16 Jahre lang Schachturniere und ließ im Park Schachtische aufstellen. Schrieb seine Tochter in der Musikschule ein, die sie nach drei Jahren einfach schmiss, lernte selbst ein weiteres Instrument. Und gründete eine Band, zusammen mit einem Heimatforscher, einem Anwalt und einer Beamtin des Stadtrats. Hryhorij selbst spielte Kontrabass.

Als Anfang der 1990er in Ostroh schwarzgekleidete Männer auftauchten, die jiddisch sprachen und jüdische Friedhöfe aufräumten, blieb Hryhorij nicht gleichgültig. In seiner sowjetischen Jugend hörte er, wie auf dem früheren jüdischen Friedhof, der damals ein Park war, Musik spielte. Er sah die Matzewas, mit denen der Weg vor der Kaserne gepflastert war. Sah die Fresken an den Wänden der alten Synagoge von Ostroh. Und je stärker die Wände bröckelten, desto beunruhigter wurde er.

✡

Zu Beginn des 15. Jahrhunderts hatten die Ostroher Fürsten Juden die Ansiedlung in der Stadt erlaubt. Bereits 100 Jahre später war der Rabbiner von Ostroh für alle Juden Wolhyniens zuständig. Dem kleinen Ostroh mangelte es nicht an großen Menschen. 1624 kam Samuel Edels, bekannt als Maharscha, als Rabbiner in die Stadt. Er kommentierte den Talmud, förderte die Gründung einer Druckerei und half den Armen. Er ließ ein Seitenschiff für Frauen an die damals schon nicht mehr junge Synagoge der Stadt bauen und machte sie damit zur größten in ganz Wolhynien. Heute nennt man sie Maharscha und zum Grab des Zaddik pilgern Juden aus aller Welt.

Jüdisches Leben blühte bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts in Ostroh. Im Jahr 1939 ging der Schlüssel zur Großen Synagoge verloren. Den Verlust interpretierte der Rabbi als böses Omen für die Gemeinde.

✡

An einen Wiederaufbau der Synagoge begann man in den 1990ern zu denken. Arschynow sprach mit der Diaspora, Menschen aus Ostroh. Aber niemand wusste, ob die Ukraine standhalten oder die neu erbaute Synagoge bald wieder in einen Club umgewandelt würde. Wo sollte das Geld für die Arbeiten herkommen? Zwei Jahre lang bewarb sich Hryhorij um Förderung. Erfolglos.

2015 veröffentlichte ein Forscher aus Jerusalem einen Artikel über die Synagogen Wolhyniens, darunter auch die in Ostroh. Er schrieb, dass weder der Staat, noch die Kommunen oder die Diaspora auch nur einen Finger krumm machten, um etwas an der trostlosen Lage zu ändern und sich stattdessen an den Ruinen erfreuten. Für Arschynow, der das Puzzle der ukrainischen Geschichte ohne die jüdischen Bestandteile für unvollständig hielt, wurde dieser Vorwurf zum Wendepunkt.

✡

Arschynows Eltern, Ninel und Iosyp, waren säkulare sowjetische Juden, die als Lehrer arbeiteten. Sie wussten, dass sie Juden waren, aber es war besser, dieses Wissen nicht der Öffentlichkeit preiszugeben. Wenn man untereinander war, sprach man auch über den Holocaust und den Alltagsantisemitismus. In der sowjetischen Welt gab es all das natürlich nicht, genau so, wie es keine Juden, Ukrainer, oder andere Völker gab, außer dem einen „Sowjetvolk". „Die Nazis wollten die Juden vernichten, die Kommunisten hatten einen anderen Plan: Sie wollten die Erinnerung auslöschen", sagte Hryhorij schon nach der ukrainischen Unabhängigkeit.

Die Erinnerung wurde buchstäblich getilgt. Die in den Jahren des Krieges schwer beschädigte Synagoge wurde zu einem Lebensmittellager umfunktioniert. In den 1960ern kamen von der Direktorin der Schule, die gegenüber des jüdischen Friedhofs gebaut worden war, Klagen: Da wird getrunken, Soldaten treiben sich rum. Also legte man an der Stelle einen Park an, mit Karussells und Tanzveranstaltungen auf Gräbern. Leute aus der Nachbarschaft kamen nachts mit Lampen und gruben dort, wo die Massengräber waren. Sie suchten nach dem Gold der Juden.

In diesen Jahren korrigierte Ninel Musijiwna gewöhnlich die Hefte ihrer Schüler und wusste wenig über den Judaismus. Für die Bemühungen ihres Mannes und später ihres Sohnes hatte sie wenig Verständnis. Aber Iosyp Hryhorowytsch erinnerte sich, wie er mit seinem Vater in die Synagoge gegangen war. In den 1980er Jahren begann er damit, die Namen der ermordeten Ostroher Juden zu sammeln. Nach der ukrainischen Unabhängigkeit wurde er Bürgermeister und organisierte ein Denkmal an der Stelle einer Massenerschießung im Wald von Krasnostaw. Inmitten von Fichten, die von surrenden Hochspannungsleitungen aus dem nahe gelegenen AKW überspannt werden, steht ein vor Schmerz erstarrter Mensch. In seiner Brust ein Loch in Form eines Davidssterns. Die Metapher ist leicht durchschaubar: Vor dem Krieg waren zwei Drittel der Bewohner von Ostroh Juden. Fast 11 000 starben. Dort, im Wald, kamen auch nach 70 Jahren gelegentlich noch Knochen zum Vorschein.

✡

Wir treffen uns am Anfang der Mykola-Kowalskyj-Straße. Kowalskyj war ein Historiker, der in den 1990ern in seine Geburtsstadt Ostroh zurückkehrte, um auf den Fundamenten der Ostroher Akademie aus dem 16. Jahrhundert eine Universität aufzubauen. Es ist Anfang Juni 2020. Ein sonniger Tag, in der Ferne sieht man die grauen Ausläufer eines Gewitters am Horizont. Bei den Häusern graben Frauen Blumenbeete um.

Hryhorij Arschynow tritt energisch und mit zusammengekniffenen Augen auf, er trägt eine kurze Jacke, eine Baseballcap und Jeans. Er wirkt jünger als er wirklich ist. Spricht schnell, geht schnell. Nimmt oft Anrufe entgegen. Die Gespräche betreffen meistens die Synagoge.

Ich versuche, gegen den Baustellenlärm von nebenan anzukommen und erzähle ihm von meinem Artikel über die historische Erinnerung an die Ostroher Juden. Arschynow dreht sich heftig um:

„Warum das Ganze? Warum denn?"

„Was heißt hier warum denn?"

„Wer braucht das? Kein Mensch interessiert sich dafür. Niemand will sich mit Juden beschäftigen."

✡

Geld war schwer zu bekommen. Mäzene aus dem Ausland waren bereit, den Wiederaufbau von Synagogen zu finanzieren, aber nur, solange es in diesen Synagogen später auch ein Gemeindeleben gab. In Ostroh, das weniger als 20 jüdische Einwohner zählte, schien diese Idee utopisch. Hryhorij bereiste Europa: Wurde mit dem Projekt beim „Grodzka-Tor" vorstellig, einem Kulturverein in Lublin, der das polnisch-jüdische Erbe pflegt, auch in Straßburg war er.

Die Wände bröckelten weiter. Hryhorij lernte Meir Gabay Israel kennen, der Grabstätten von Zaddikim vor dem Verfall rettete. Sie legten je 10 000 Dollar auf den Tisch und machten sich an die Arbeit. Dann fand sich ein Mäzen aus New York. Allein das Dach kostete eine Million Hryvnja. Nach einem Jahr hatten sie das Dach und die Giebel fertig.

Hryhorij nahm das Geld aus den Einnahmen seiner Unternehmen und aus Honoraren, die er für seine Mitarbeit an Projekten zum Erhalt des historischen und kulturellen Erbes der Ukraine erhielt.

Auf dem Friedhof von Ostroh restaurierte er das Grab des Zaddiks Maharscha und barg mehr als 200 Matzewas. Bruchstücke, die kein Ganzes mehr ergaben, fügte er zu drei Wänden der Erinnerung zusammen. Aber erzählen ist leichter als machen. Die Matzewas musste er in der ganzen Stadt einsammeln, und dazu noch Steine heranschaffen, um die entstandenen Leerstellen zu füllen. Denn die Matzewas waren in Fundamenten verbaut, in der Nähe der psychiatrischen Klinik hatte man eine Hütte aus ihnen gemauert, bei der Kaserne einen Weg mit ihnen gepflastert.

Als man den Park schloss, wurde der Friedhof zu einem Natur- und Kulturdenkmal erklärt. 2015 planierte ein Bewohner der Stadt mit einem Bulldozer seinen Hof, als in der geplätteten Erde plötzlich Knochen zum Vorschein kamen. Hryhorij setzte sich für die Befestigung des Friedhofshügels ein, holte Expertengutachten ein. Gemeinsam mit Dmytro Tsolinymy, einem Kenner alter Sprachen, schaffte er es, dass der Friedhof wieder Friedhof sein durfte.

✡

Die größte Synagoge der Ukraine sieht ihrer herausgeputzten Kopie im Museum des Zentrums „Menora“ in der Stadt Dnipro ganz und gar nicht ähnlich. Sie erinnert eher an die Kulisse aus einem Kriegsfilm. Die nackten, breiten Wände vermögen nicht, die Größe und Erhabenheit des 500jährigen Gotteshauses zu vermitteln. In diesen Wänden hielten sich Juden im 18. Jahrhundert während des Polnisch-Russischen Krieges versteckt. Weil die russischen Truppen die Synagoge damals für eine Festung hielten, wurde sie einige Tage lang beschossen. Doch nicht alle Geschosse explodierten, eins blieb unversehrt in der Wand stecken. Nach drei Tagen begriffen die Russen, dass die Polen die Stadt geräumt hatten und zogen selbst weiter. Zum Andenken an diese wunderbare Errettung bewahrte die Gemeinde das nicht explodierte Geschoss auf und beging den Tag des russischen Abzugs von nun an feierlich.

Heute lässt sich nicht mehr erkennen, wo in der Wand das Geschoss steckte und wohin die gottesfürchtigen Juden ihre Gebete trugen. Ein modriger Geruch empfängt die vereinzelten Wanderer. Über einem rostigen Treppengerüst eine sowjetische Tafel: „Kulturdenkmal“. Das Dach ist von Bäumen zugewachsen. Heute ist dieser Ort ein weniger von den Menschen als eher von der Natur geschaffener Tempel.

✡

Hryhorij hält mir einen roten Schlüssel mit einem Davidsstern hin. Nachdem der NKWD die Synagoge geschlossen und die Nazis das jüdische Viertel ausgelöscht hatten, wuchsen rund um die Synagoge dörfliche Gebäude aus dem Boden. 80 Jahre später fand ein Bewohner beim Graben in seinem Garten einen Schlüssel. Er brachte ihn Hryhorij.

In seinem Büro sind Kinderbilder, viele technische Geräte und ein Schrank mit Sensationen. Dort liegen für das Torah-Museum jahrhundertealte Wunderdinge bereit, bei Auktionen gekauft, sowie auch andere jüdische Gegenstände. Hryhorij hat sie gemeinsam mit Maksym Chorewyj, Leiter des Zentrums „Yahad“ und Kriegsfreiwilliger, an Orten von Massentötungen ausgegraben. Das Torah-Museum kann er sich im Seitenschiff gut vorstellen. Aber das Wichtigste, sagt er, ist, dass die Synagoge lebendig ist. Und die Gemeinde auch.

Man weiß, dass es in Ostroh um die 20 Synagogen gab. Arschynow hat 16 von ihnen lokalisiert. Die hölzernen wurden von den Feuern der Geschichte verschlungen. Einige hinterließen ihre Spuren in den Gebäuden des Stadtrats, des Gerichtsgebäudes und des Notfallkrankenhauses. Erhalten geblieben ist die Maharscha-Synagoge. Der Forscher Serhij Krawtsow schreibt, dass sie nach dem Vorbild des Jerusalemer Tempels erbaut wurde. Eine ähnliche Konzeption wurde Ende des 17. Jahrhunderts in den Synagogen Amsterdams umgesetzt, aber die Synagoge von Ostroh war die erste.

Der Historiker und Philologe Yohanan Petrowsky-Shtern stand der Restaurierung der Synagoge skeptisch gegenüber. Und wahrscheinlich nicht nur er. Der Bau viel zu schwer beschädigt, außerdem ein kaum zu stemmender Preis. Doch bei seinem nächsten Ostroh-Besuch ein Jahr später ragte die Synagoge über alle Gebäude in der Umgebung hinaus.

Die Arbeit begann damit, dass man „den Wald fällte“ – er macht sich schnell auf alten Dächern breit. Die evangelische Gemeinde vor Ort half dabei, 28 Tonnen Müll wegzufahren. Das Gebäude wurde mit 16 eisernen Stützpfeilern gesichert. Der Restaurateur hält sich so eng wie möglich ans Original: authentische Ziegel, Fenster für 15000 Dollar. Die Ausführung des Gewölbes sollte die Zerbrechlichkeit der Welt symbolisieren.

Eines seiner Interviews gibt Hryhorij Arschynow in der Ostroher Akademie. Als sie renoviert wurde, stellte er kostenlos LKW zur Verfügung. Im Bild ein lächelnder Mann voller Überzeugungskraft: „Ich denke, wir werden die Synagoge zu Ende restaurieren. Und das wird für mich der letzte Schritt dieser Art sein, wie schwer, wie traurig das auch sein mag. Und gleichzeitig der wichtigste, denke ich.“

✡

Liza Arschynowa hat dunkle Augenbrauen und einen ausgeglichenen Charakter. In der Grundschule haben die Klassenkameraden ihren Vater „Jude“ genannt. Sie hat geweint, weil sie dachte, das sei ein Schimpfwort. Daheim erfuhr sie dann, was es damit auf sich hat. Heute trägt sie einen Anhänger mit ihrem Namen auf Hebräisch am Hals. Ein Geschenk ihres Bruders.

Mit den Jahren tauchte der Vater immer tiefer in die jüdische Kultur ein. Er sammelte Geld für Jubiläen von Freunden, erklärte andern den Sinn von Feiertagen. Hier sind Fotos vom Rosch ha Schana, dem jüdischen Neujahrsfest: Auf dem Tisch steht die Challa, das festtägliche Brot, außerdem Äpfel mit Honig, damit das Jahr süß werde, Granatäpfel, damit sich die guten Dinge mehren. Zum Sukkotfest wurde die Deckenlampe mit grünem Laub verhängt. So erinnern sich Juden an die Laubhütten, in denen die Vorfahren während ihrer 40 Jahre in der Wüste schlafen mussten.

✡

Ende Oktober 2020. Hryhorij Arschynow lenkt unweit der Großen Synagoge einen Bagger. Der herbstliche Himmel erinnert an zerknüllte Alufolie, ein eisiger Wind weht. Aber vielleicht ist für jemanden, der künstlich beatmet wurde, gerade diese Luft besonders süß. Beinahe den ganzen Oktober lag Arschynow mit einer schweren Pneumonie im Krankenhaus. Kaum war er draußen, schon machte er sich auf den Weg zur Synagoge. „Zum 1. Mal seit 100 Jahren wurde der Sockel der östlichen Fassade erneuert“, schrieb er in einem sozialen Netzwerk unter dem letzten Foto vom 30. Oktober.

Um Punkt 12 Uhr am 1. November blieb das Herz von Hryhorij Arschynow stehen.

✡

„An einem stillen Tag kann man hier hören, wie aus dem Boden Blätter sprießen“, sagt am Grab von Hershon ben Yosef, also von Hryhorij, dem Sohn des Iosyp, wie es auf Hebräisch heißt, dessen Tochter. Die neueste Matzewa ragt auf halbem Weg zwischen dem Tor und dem Grabmal des Maharscha in den Himmel. Dem von der Sonne und der freien Fläche verwöhnten Efeu kann man hier buchstäblich beim Wachsen zusehen.

Als Hryhorij tot war, organisierte sein Sohn Dmytro ein Crowdfunding für die Fertigstellung der Synagoge. Von den notwendigen 400 000 Dollar kamen etwas mehr als 8000 zusammen. Die Arbeiten gingen weiter. In einem halben Meter Tiefe stieß man auf den ursprünglichen Boden der Synagoge. Jetzt gilt es, das Gebäude vor Feuchtigkeit zu schützen, denn knapp unter dem Fundament ist Grundwasser. Aber der russische Einmarsch hat den Prozess gebremst.

Yohanan Petrowsky-Shtern hat Hryhorij als „letzten Ostroher Juden“ bezeichnet, denn die Gemeinde wird stetig kleiner. Auch nannte er ihn einen der 36 Zaddikim, also einen der 36 Gerechten, die nach einer chassidischen Legende die Welt stützen. Im Internet hat jemand geschrieben, dass man die Maharscha-Synagoge „Arschynow-Schul“, also Arschynow-Synagoge, nennen sollte. Denn wie es bei den Juden heißt: Möge die Seele dieses großen Menschen fest mit dem Lebensknoten verschlungen sein ■

Генералова дочка і дамський чоботар

Архівна історія: як подружжя з Ромнів заробляло на співпраці з окупантами, було покаране — і уникло покарання

Текст: Вікторія Євтушенко / Ілюстрація: Катерина Дорохова

У присмерку вогкого листопадового вечора у квартиру домогосподині Галини ввійшла худорлява сорокарічна білявка з бородавкою на лівій вилиці, в супроводі мовчазного озброєного поліцейського. Це була управителька будинку Марія Пилипенко.

— Тепло вдягайся, бери найцінніші речі й ходімо. Тебе викликають у колишню контору житлового управління. Тільки швидко — мені ніколи.

Галина послухалась.

Марія сама зачинила її квартиру, а ключ сховала в кишеню. На сходах їх перестрів чоловік — уповноважений дому. Він не спитав нічого, втім, бачив, що Галину повели не до контори, а в сусідній будинок. Там мешкала українсько-єврейська родина Салимовських.

Те саме Марія скомандувала й у Салимовських. Уже чотирьох людей Марія з поліцейським повела до контори. Далі — не її справа: випхати сусідів у натовп євреїв, яких із гетто поженуть до казарм на околиці.

Того ж вечора Марія прийшла до колишньої колеги Ганни, з якою працювала у психлікарні. Вагітна Ганнина дочка мала за чоловіка єврея Семена Ногинського. Чоловіка виселили у гетто, але ночувати він пробирався до дружини та сина. Тож коли Марія постукала, Семен був удома. До контори, сказала управителька, йде вся родина. Зчинився скандал: Ганна захищала рідних, а Марія нервувала, бо в неї — робота. Доки поліцейський забирав Семена, жінки виштовхали управительку, зачинилися і обдумували втечу.

Але в Марії — робота. Вона повернулася не лише з поліцейським, а й із чоловіком Іваном, який очолював єврейську біржу праці. Тепер вони забрали Ганну й вагітну жінку із сином. Коли на вулиці спинився фаетон, Іван слухняно підскочив до людини, що сиділа в ньому, затим відпустив жінок із дитиною додому.

Після ночі в казармі із Салимовських звільнили тільки Петра, бо не був євреєм. Його дочка та дружина, а ще Семен Ногинський, як і понад 3800 роменських євреїв, додому більше не повернулися.

Generalstochter und Damenschuster

Archivgeschichte: Wie ein Ehepaar aus Romny durch die Zusammenarbeit mit den Besatzern Geld verdiente, bestraft wurde — und der Strafe entging

Text: Victoria Yevtushenko / Illustration: Kateryna Dorokhova. Aus dem Ukrainischen von Lesya Pulmann

In der Dämmerung eines feuchten Novemberabends betrat eine dünne vierzigjährige Blonde mit einer Warze am linken Wangenknochen in Begleitung eines schweigsamen bewaffneten Polizisten Halynas Wohnung. Es war die Hausverwalterin Maria Pylypenko.

„Zieh dich warm an, nimm die wertvollsten Sachen mit und komm mit. Du wirst im ehemaligen Büro des Wohnungsamtes erwartet. Aber schnell — ich habe keine Zeit."

Halyna gehorchte.

Maria schloss ihre Wohnung selbst ab und versteckte den Schlüssel in ihrer Tasche. Im Treppenhaus begegnete sie einem Mann — dem Sprecher des Hauses. Er fragte nichts, aber er sah, dass Halyna nicht ins Büro, sondern in das nächste Haus gebracht wurde. Dort lebte die ukrainisch-jüdische Familie Salymovski.

Maria befahl dasselbe bei den Salymovskis. Maria und der Polizist brachten nun vier Personen ins Büro. Der Rest war nicht ihre Sache: die Nachbarn in die Judenmenge zu drängen, die man aus dem Ghetto in die Kasernen am Stadtrand treiben würde.

Am selben Abend ging Maria zu ihrer ehemaligen Kollegin Hanna. Mit ihr hat sie in einer psychiatrischen Klinik gearbeitet. Die schwangere Tochter von Hanna war mit einem Juden, Semen Noginskyj, verheiratet. Der Mann wurde ins Ghetto vertrieben, nur nachts machte er sich auf den Weg zu seiner Frau und seinem Sohn. Als Maria also anklopfte, war Semen zu Hause.

Ins Büro, sagte die Hausmeisterin, kommt die ganze Familie mit. Es kam zu einem Tumult: Hanna verteidigte ihre Familie und Maria wurde nervös, sie hatte schließlich ihre Arbeit zu erledigen. Während der Polizist Semen abführte, drängten die Frauen die Hausverwalterin hinaus, schlossen sich ein und überlegten, wie sie fliehen konnten.

Aber Maria hatte ihre Arbeit zu erledigen. Sie kehrte nicht nur mit dem Polizisten zurück, sondern auch mit ihrem Mann Iwan, der die jüdischen Arbeitsbörse leitete. Nun nahmen sie Hanna und die schwangere Frau sowie ihren Sohn mit. Als ein Phaeton auf der Straße anhielt, sprang Iwan gehorsam zum Wagen, sprach mit dem Mann, der darinsaß, und ließ anschließend die Frauen und das Kind nach Hause gehen.

Nach einer Nacht in der Kaserne wurde aus der Familie Salymovski nur Petro freigelassen, weil er kein Jude war. Seine Tochter und seine Frau sowie Semen Noginskyj kehrten, wie auch andere mehr als 3800 Juden aus Romny, nie nach Hause zurück.

FLEISSIGE MARIA

Maria Pylypenko arbeitete seit dem Herbst 1941 für die deutschen Besatzungsbehörden in der Stadt Romny, Region Sumy. Sie wurde Hausverwalterin in einem der Stadtviertel — sie musste für Ordnung sorgen. Sie bekam die Stelle, als ihr Mann Iwan, ein Schuster, zum Leiter der Jüdischen Arbeitsbörse befördert wurde.

Die Frau stellte Listen von Bewohnern zusammen, um die Brotkarten zu verteilen, die jedoch nie jemand bekam. Sie siedelte Juden um, schickte sie zur Arbeit und half dabei, einige von ihnen zu verhaften. Man munkelte über sie: Maria lauert auf den Dachböden und in Kellern, damit sich kein einziger Jude verstecken konnte. Sie war so fleißig, dass sie mehrmals versuchte, Nicht-Juden ins Ghetto zu vertreiben. Allerdings habe sie dafür nur ein Gehalt bekommen — und das auch nur einmal, behauptete sie. In der Wohnung von Pylypenkos befand sich jedoch Hab und Gut aus jüdischen Wohnungen. Manchmal sogar, bevor die jüdische Familie Zeit hatte, das Haus zu verlassen.

Maria verlor ihre Arbeit eines Nachts im November 1941, als die meisten Juden in Romny erschossen wurden. Die Frau musste damit fertig werden und kehrte zu ihrem alten Beruf aus der Vorkriegszeit zurück — dem Verkauf. Ein Jahr vor der Besatzung wurde sie bereits nach sowjetischem Recht als Spekulantin verurteilt.

SCHUSTER

Früher hieß es, dass Iwan, Marias Ehemann, in den ersten Tagen der Sowjetherrschaft Waffen an eine Bande vor Ort geliefert habe. In der Stadt war er jedoch eher als guter Damenschuster bekannt. Die Besatzung zwang Ivan, die Damenschuhe zu vergessen.

Im Oktober 1941 schaute Iwan Pylpenko bei seinem Kollegen Mischtschenko vorbei. Vor der Besatzung flickten sie zusammen Schuhe im Artel „1. Mai". Mischtschenko litt unter einem Magengeschwür, ihm ging es dreckig — er musste mit dem Arbeiten aufhören, nur manchmal reparierte er Schuhe zu Hause. „Wie lange willst du noch so weitermachen? Du wirst noch vor Hunger sterben! Komm als Assistent zu mir — es gibt Gehalt und Verpflegung. Und außerdem noch etwas anderes." Pylypenko zog drei Stücke Anzugstoff hinter seinem Mantel hervor. „Ich habe einen Juden für zwei Tage von der Arbeit befreit, und er hat mir dafür ein Geschenk gemacht."

Iwan hat immer noch keine Zeit für Stiefel. Wie auch Maria, geht er zu den Juden. „Bring mir eine goldene Uhr und ein Stück milchkaffeefarbenen Stoff. Andernfalls verrate ich dich der Polizei, damit sie dich erschießen." Der einfache Schneider Feiwel hatte natürlich keine Besitztümer solcher Art, daher funktionierte die Erpressung nicht. „Wenn das der Fall ist, komm einfach mit." Pylypenko brachte Feiwel zur Stadtpolizei und übergab ihn einem der Beamten, wobei er nur sagte: „Das ist er".

СУМЛІННА МАРІЯ

Марія Пилипенко пішла на роботу до німецької окупаційної влади містечка Ромни на Сумщині восени 1941 року. Вона стала управителькою будинків однієї з дільниць міста — мала стежити за порядком. Посада дісталася їй, коли її чоловіка Івана, дамського чоботаря, підвищили до начальника єврейської біржі.

Жінка складала списки мешканців для отримання хлібних карток, яких ніхто ніколи не отримав. Переселяла євреїв, відправляла їх на роботи, а кількох помогла арештувати. Про неї казали: Марія чигає горищами та підвалами, щоби жоден єврей не сховався. Була така сумлінна, що кілька разів намагалася виселити до гетто і неєвреїв. Втім, казала, мала з того лише зарплату — і ту один раз. Та в помешканні Пилипенків опинявся крам із єврейських квартир. Часом ще до того, як єврейська родина встигала залишити дім.

Марія лишилася без роботи в листопадову ніч 1941-го, коли більшість євреїв у Ромнах розстріляли. Жінка мусила давати собі раду, тож повернулася до старої, ще довоєнної справи — продажів. За рік до окупації її вже судили за радянськими законами як спекулянтку.

ЧОБОТАР

Люди подейкували, що Іван, чоловік Марії, на початках радянської влади постачав зброю місцевій банді. Та в місті його більше знали як доброго дамського чоботаря. Окупація змусила Івана покинути жіночі черевики.

У жовтні 1941 року Іван Пилипенко забіг навідати свого колегу Міщенка, з яким до окупації разом латав взуття в артілі «1 травня». Міщенко мав виразку шлунку й почувався кепсько — мусив піти з роботи й інколи ремонтував взуття вдома.

— Скільки тут стирчатимеш? З голоду подохнеш! Приходь до мене помічником — матимеш зарплату й пайок. І, крім того, ще дещо.

Пилипенко витягнув з-за пазухи пальта три відрізи костюмної тканини. — Звільнив одного єврея від робіт на два дні, а він мені за це — подаруночок.

Іванові таки не до чобіт. Як і Марія, він ходить до євреїв. — Принеси мені золотий годинник та відріз сукна каво-молочного кольору. Інакше здам тебе поліції, щоб розстріляли. У звичайного кравця Файвеля таких пожитків, звісно, не було, тому шантаж не діяв.

— Коли так, ходімо зі мною.

Пилипенко завів Файвеля до міської поліції й передав котромусь із працівників, кинувши тільки: «Це він».

ДВА ВОЗИ МАЙНА

Першими Івана до тюрми запроторили німці — за крадіжки речей євреїв. Через багато років у радянському КДБ Іван скаже, що у всьому винні вікна. Він просто невчасно засклив квартири, де поселилися окупанти. Тому його арештували й самого обікрали.

Німці справді вивозили речі з дому Пилипенків. То був обшук, тож двірника з їхньої вулиці покликали понятим. Двірник був вражений: чотирьом німецьким поліцейським не вистачило на обшук цілого дня, тому на ніч квартиру зачинили й виставили охорону. Наступного дня майно з цього дому вантажили на два фургонних вози, але й по тому, здавалось, в Марії речей не поменшало. Забрали в неї лиш те, у чому плуталась і не могла сказати, де придбала.

ХОРОШИЙ ЧОБОТАР І ХОРОШИЙ КРАВЕЦЬ

Єврейський кравець Файвель скидався на привида. З одинадцятої ранку до п'ятої вечора в міській поліції, куди його заштовхав Пилипенко, на нього ніхто й не дивився. Аж під вечір його покликали.

— Де зберігаються тканини з майстерні «Ремодягу»?

Хоч кравець Файвель і працював там до окупації, відповіді не знав. Його відпустили.

У єврейському кварталі родина Файвеля тепер ділила квартиру з дружиною поляка Буніна. Вечорами жінка розповідала, що її сюди вселив особисто Пилипенко. З її дому виніс усі меблі, а в руку тицьнув розписку. Вона тримала її при собі й показувала сусідам. У розписці начальник єврейської біржі зобов'язувався невдовзі всі речі повернути. Цю ж історію в гетто Файвель чув іще від кількох родин. Із самого ранку 10 листопада 1941 року в гетто сновигали уповноважені від Пилипенка й передавали його наказ: о шістнадцятій усі мусять з'явитись на площу між електростанцією та стадіоном. Буде мітинг!

Більшість євреїв не висунулися з будинків. Тоді до їхніх помешкань вломились озброєні поліцейські. Вони витягли людей на вулицю як були, оточили й потурили до невеликої купки тих, хто прийшов на площу сам. Там євреїв вишикували по четверо й погнали в казарми.

В тій юрбі йшов і кравець Файвель із дружиною та чотирма дітьми. На світанку, коли напівроздягнених євреїв великими групами виводили з казарм до яру під Ромнами, невідома жінка вказала на Файвеля і вигукнула: «Це хороший кравець!» Німець відштовхнув його вбік. Чоловіка відправили у кравецьку майстерню у військовій частині «СС». Добрі кравці — для доброї форми.

Інших євреїв — розстріляли. Саме тоді Марія лишилася без роботи.

ZWEI KARREN HAB UND GUT

Zunächst haben Deutsche Iwan ins Gefängnis geworfen, weil er die Habseligkeiten von Juden gestohlen hatte. Viele Jahre später wird Iwan dem sowjetischen KGB erzählen, dass die Fenster an allem schuld waren. Er hat nicht rechtzeitig die Wohnungen verglast, in denen sich die Besatzer niedergelassen haben. Deshalb wurde er verhaftet und selbst ausgeraubt.

Die Deutschen haben aus dem Haus von Pylypenkos wirklich etwas entwendet. Da es sich um eine Durchsuchung handelte, wurde ein Hausmeister aus ihrer Straße als Zeuge geladen. Der Hausmdeister staunte nur: vier deutsche Polizisten hatten nicht genug Zeit, um die Durchsuchung abzuschließen, obwohl sie dafür einen ganzen Tag hatten. Also wurde die Wohnung nachts abgeschlossen und bewacht. Am nächsten Tag wurden die Habseligkeiten aus diesem Haus auf zwei Karren verladen, aber auch danach schien Marias Besitz nicht weniger geworden zu sein. Man hat ihr nur das weggenommen, über dessen Herkunft sie eine verwirrende Auskunft gab und nicht sagen konnte, wo sie es erwarb.

GUTER SCHUSTER UND GUTER SCHNEIDER

Der jüdische Schneider Feiwel sah aus wie ein Gespenst. Von elf Uhr morgens bis fünf Uhr abends sah ihn bei der Stadtpolizei, wo Pylypenko ihn hinbrachte, niemand an. Erst am Abend wurde er gerufen.

„Wo werden die Stoffe der „Remodjag“ (Dienstleister für Kleidungsausbesserung) -Werkstatt aufbewahrt“?

Obwohl der Schneider Feiwel vor der Besatzung dort gearbeitet hat, kannte er die Antwort nicht. Sie ließen ihn gehen.

Im jüdischen Viertel teilte die Familie Feiwel nun eine Wohnung mit der Frau des Polen Bunin. Abends erzählte die Frau, Pylypenko habe sie persönlich hierhergebracht. Er nahm alle Möbel aus ihrem Haus und drückte ihr einen Beleg in die Hand. Sie behielt ihn bei sich und zeigte ihn ihren Nachbarn. Laut diesem Beleg verpflichtete sich der Leiter der jüdischen Börse, alles bald zurückzugeben.

Feiwel hörte die gleiche Geschichte von mehreren Familien im Ghetto.

АРЕШТОВАНА МАРІЯ

Коли радянська армія увійшла в Ромни, а міліція — до Маріїної квартири, жінка мусила бути стриманою. Тепер із дому вилучили ремінь, дві сотні рублів і її саму. Опис квартири не вражає розкішшю: дві ношені натільні сорочки, два берети, шовкова хустка, газовий шалик, плаття, сарафан, чоловіче пальто, перина, подушка, гардина і скатертина. Проте й це суд постановив конфіскувати.

Ні син Юрій, якого до арешту Марія встигла влаштувати в училище, ні чоловік Іван, який зник після виходу німців із міста, не написали їй жодного листа.

Якось узимку 1942-го кухарка бачила Марію — та приносила продавати речі. — Тепер я добре живу, — казала вона. — І можу підібрати собі справжню пару. Адже я донька царського генерала і вчилася у гімназії!

ЗНИКЛИЙ ІВАН

Молодята Іван та Анастасія Мудракови походжали не надто багатим базаром російського П'ятигорська. На дивні розмови вони не чекали.

— Іване, це ти? — раптом озвалася якась жінка.

Це була Ганна з Ромнів, яка перебралася сюди до війни. Вона впізнала чоловіка, «майстра дамського взуття». Поруч із ним вочевидь була не Марія.

— Ми відпочиваємо в санаторії в Кисловодську. А тут так, проїздом, — відрізав Іван неправдою.

Коли по війні Ганна поїхала до Ромнів, то поспішила розповісти сестрі Івана, що бачила його аж у П'ятигорську. Сестра рознервувалася. Як ця жінка сміє брехати? Її брат загинув на війні. Його друг сам мусив ховати тіло. Це образа.

Та не лише Ганна бачила Мудракова — чи то Пилипенка. Федір Лохань із Ромнів, який оселився у П'ятигорську, теж упізнав його. Але не став нікому казати. Натомість свідомий радянський громадянин Федір написав листа слідчому: бачив Пилипенка, який очолював єврейську біржу за нацистів.

Він добросовісно описав те, що знав: можливо, Пилипенко працює охоронцем. Вдягнений був у військову гімнастерку і штани кольору хакі — бавовняні. Взутий у чоботи, на голові — кашкет. Мусить мати десь 51 рік, втім виглядає молодо, волосся світле, без сивини. Може так бути, що Пилипенко працює чоботарем, — «він висококваліфікований дамський майстер-чоботар», про це знають усі Ромни.

Am frühen Morgen des 10. November 1941 liefen Pylypenkos Bevollmächtigte im Ghetto herum und gaben seinen Befehl weiter: Um sechzehn Uhr müssten sich alle auf dem Platz zwischen dem Kraftwerk und dem Stadion einfinden. Es würde eine Kundgebung geben!

Die meisten Juden kamen nicht aus ihren Häusern heraus. Dann brachen bewaffnete Polizisten bei ihnen ein. Sie zerrten die Menschen, so wie sie waren, auf die Straße, umzingelten sie und zwangen sie, sich der Handvoll Menschen, die von sich aus zum Platz kamen, anzuschließen. Dort hat man die Juden in Vierergruppen aufgereiht. So wurden sie in die Kasernen getrieben.

In dieser Menge befand sich auch der Schneider Feiwel, seine Frau und seine vier Kinder. Im Morgengrauen, als die halbnackten Juden in großen Gruppen aus den Baracken zur Schlucht bei Romny getrieben wurden, zeigte eine unbekannte Frau auf Feiwel und rief: „Das ist ein guter Schneider!“ Der Deutsche nahm ihn zur Seite. Der Mann wurde in die Schneiderei der SS-Militäreinheit geschickt. Gute Schneider waren für gute Uniformen zuständig.

Andere Juden wurden erschossen. Zu diesem Zeitpunkt verlor Maria ihren Arbeitsplatz.

DIE VERHAFTETE MARIA

Als die sowjetische Armee in Romny einmarschierte und die Polizei in Marias Wohnung, musste die Frau gefesselt werden. Nun wurden ihr Gürtel, zweihundert Rubel und sie selbst aus dem Haus entfernt.

Die Beschreibung der Wohnung beeindruckt nicht durch Luxus: zwei gebrauchte Unterhemden, zwei Baretts, ein Kopftuch aus Seide, ein Schal aus Gaze, ein Kleid, ein Sommerkleid, ein Herrenmantel, ein Federbett, ein Kissen, eine Gardine und eine Tischdecke. Das Gericht entschied jedoch, auch das alles zu beschlagnahmen. Weder ihr Sohn Jurij, den Maria vor der Verhaftung in der Berufsfachschule anmelden konnte, noch ihr Mann Iwan, der verschwand, nachdem Deutsche die Stadt verlassen hatten, schrieben ihr einen einzigen Brief.

Einmal, im Winter 1942, sah eine Köchin Maria — diese brachte ihre Sachen zum Verkauf.

„Jetzt habe ich ein gutes Leben“, — erzählte sie. „Jetzt kann ich mir einen richtigen Partner aussuchen. Schließlich bin ich die Tochter eines Zarengenerals und war auf dem Gymnasium!

DER VERSCHWUNDENE IWAN

Die frisch Vermählten Iwan und Anastasia Mudrakows schlenderte durch den nicht allzu üppigen Basar der russischen Stadt Pjatigorsk. Sie hatten keine seltsamen Gespräche erwartet.

„Iwan, bist du das?“, rief plötzlich eine Frau. Es war Hanna aus Romny, die noch vor dem Krieg hierhergezogen war. Sie erkannte den Mann, „den Meister der Damenschuhe“.

Und es war offensichtlich nicht Maria, die neben ihm stand. „Wir sind zur Kur in Kislowodsk. Und hier einfach auf der Durchreise“, — log Iwan entschieden.

Als Hanna nach dem Krieg zu Besuch in Romny war, beeilte sie sich, Iwans Schwester zu erzählen, dass sie ihn in Pjatigorsk gesehen hatte. Die Schwester wurde sehr nervös. Wie wagt diese Frau so zu lügen? Ihr Bruder ist im Krieg gefallen. Ein Freund von ihm musste die Leiche selbst begraben. Das ist eine Beleidigung.

Aber nicht nur Hanna begegnete Mudrakow oder Pylypenko. Fedir Lochan aus Romny, der auch nach Pjatigorsk zog, erkannte ihn ebenfalls. Aber er hat es niemandem erzählt. Stattdessen schrieb Fedir, als bewusster Sowjetbürger, einen Brief an die Ermittler: Er hätte Pylypenko gesehen, der die jüdische Börse unter Nazis leitete.

Er beschrieb gewissenhaft alles, was er wusste und äußerte seine Vermutung, dass Pylypenko als Wachmann arbeiten könnte. Er hätte nämlich eine Militärjacke und eine khakifarbene Baumwollhose getragen. Seine Füße hätten in Stiefeln gesteckt, auf dem Kopf eine Mütze. Er müsste so um die 51 sein, sieht aber jung aus, das Haar ist blond, ohne Grau. Es könnte sein, dass Pylypenko als Schuster arbeitete — „er ist ein hochqualifizierter Meister für Damenschuhe“, das wüssten alle in Romny.

ПРАВОСУДДЯ

За співпрацю з нацистами Марії Пилипенко присудили десять років позбавлення волі та п'ять — обмеження у правах.

По Івана Пилипенка міліція прийшла через сім років після закінчення війни. На суді свідки казали, що чоботар Пилипенко збирався їхати до Німеччини з окупантами й навіть збирав валізи. Та Іван був несхитний у своїх свідченнях — його вивезли силоміць.

Ні імен, ні прізвищ, ні адрес людей, з якими він протягом останніх десяти років мав справу, Пилипенко не пам'ятав. Навіть Зої з Ростова, з якою після повернення в СРСР збирався одружитися.

Порятунком, казав, стали золоті прикраси й годинник, знайдені у саду німецького містечка під Мюнхеном. Він продав їх і за ті гроші жив у москві, «милуючись її принадами». До дружини та сина повернутись не міг, бо почуття «притупилося» і в нього з'явилися інша жінка та інший син.

Ні, твердив, він не ховавсь од міліції, адже ні в чому не винен. А прізвище змінив, щоб уникнути покарання німецьких поліцейських, коли вони спіймали його після втечі з концтабору Гросс-Розен. Та й, зрештою, це прізвище його біологічного батька.

Пилипенка засудили до 25 років позбавлення волі у виправних трудових таборах. Але військовий прокурор написав протест. Вимагав скоротити термін до десяти років, адже доказів, що чоботар поїхав у Німеччину добровільно, — не було. А ще й за місяць вийшов указ про амністію для тих, хто співпрацював із нацистами. То можна взагалі звільнити й судимість зняти. Іван вернувся до нової родини під Новий рік.

Зіграло те, що Іван був неписьменним, — не міг власноруч складати списки євреїв. Тож співпраця не склалася для суду вповні. Інша справа — Марія, вона з гімназії. Марія писати уміла. Вона відсиділа 10 років ■

GERECHTIGKEIT

Für die Kollaboration mit den Nazis wurde Maria Pylypenko zu zehn Jahren Gefängnis und fünf Jahren Einschränkung der Rechte verurteilt.

Iwan Pylypenko wurde erst sieben Jahre nach dem Kriegsende von der Miliz verhaftet. Während der Gerichtsverhandlung sagten Zeugen aus, dass der Schuster Pylypenko mit den Besatzern nach Deutschland gehen wollte und sogar seine Koffer schon gepackt hatte. Aber Iwan blieb bei seiner Aussage, dass er gewaltsam deportiert wurde.

Pylypenko konnte sich nicht mehr an die Namen, Vornamen oder Adressen von Personen erinnern, mit denen er es in den letzten zehn Jahren zu tun hatte. Auch an Soja aus Rostow, die er nach seiner Rückkehr in die UdSSR heiraten wollte, konnte er sich nicht erinnern.

Seine Rettung, so sagte er, waren Goldschmuck und eine Uhr, die er im Garten einer deutschen Stadt in der Nähe von München fand. Er verkaufte sie und lebte für das Geld in Moskau, wo er „die reizvollen Seiten der Stadt bewunderte". Er konnte nicht zu seiner Frau und seinem Sohn zurückkehren, weil seine Gefühle „abgestumpft" waren und er bereits eine andere Frau und einen anderen Sohn hatte.

Nein, behauptete er, er hätte sich nicht vor der Miliz versteckt, weil er sich nichts hätte zuschulden kommen lassen. Seinen Nachnamen änderte er, um einer Bestrafung durch die deutsche Polizei zu entgehen, als diese ihn nach seiner Flucht aus dem Konzentrationslager Groß-Rosen erwischte. Schließlich wäre das der Name seines biologischen Vaters.

WEDER IHR SOHN JURIJ, DEN MARIA VOR DER VERHAFTUNG IN DER BERUFSFACHSCHULE ANMELDEN KONNTE, NOCH IHR MANN IWAN, DER VERSCHWAND, NACHDEM DEUTSCHE DIE STADT VERLASSEN HATTEN, SCHRIEBEN IHR EINEN EINZIGEN BRIEF.

Pylypenko wurde zu 25 Jahren Arbeitslager verurteilt. Doch der Militärstaatsanwalt hat das Urteil angefochten. Er forderte, die Strafe auf zehn Jahre zu verkürzen, da es keinen Beweis dafür gegeben habe, dass der Schuster freiwillig nach Deutschland gegangen sei. Und einen Monat später kam ein Amnestieerlass für alle, die mit den Nazis kollaboriert hatten. So konnte er also freigelassen werden und alle Urteile sind erloschen. Am Silvesterabend kehrte Iwan zu seiner neuen Familie zurück.

Zudem war Iwan Analphabet, das hat auch geholfen — er hätte selbst keine Listen von Juden erstellen können. Daher befand das Gericht, dass es keine umfassende Zusammenarbeit hätte geben können. Anders war es mit Maria, sie war ja auf dem Gymnasium gewesen. Maria konnte schreiben. Sie saß zehn Jahre im Gefängnis ■

Дім із каменю і троянд

Пам’ять землі: кожен камінь знає, кому належить

Текст: Єва Райська / Ілюстрація: Анастасія Хаджинова

«Валите отсюда. Это наша хата» — відрізав з порогу чоловік, коли родина Джамгірових постукала у двері рідного дому. Сонце сідало за горизонт. Земля вкривалась темно-багряною позолотою сутінків. Довелося шукати прихистку в родичів, котрі також щойно повернулися з депортації та ледве зводили кінці з кінцями.

Коли Джамал Джамгіров у 27 вперше приїхав до рідного Криму, був лютий 1993-го. Щоб дістатися сюди, вони з дружиною Гульнарою, доньками-двійнятами, козою, собакою та курми 12 днів тряслися в тісному вагоні, схвильовано поглядаючи в маленьке вікно. Потяг нісся рейками, тарабанив та верещав. Їх мучила втома, але думка про дім гріла більше. Коли зійшли на станції «Сімферополь», місто було сіре й порожнє. Бетонні рельєфи на будівлях державних структур, цементні клумби вздовж вулиць: не про таке розповідала бабуся. Куди поділись дерева й сади, які колись рясно огортали своєю зеленню? Та пряно-солодке повітря кутало лице Джамала. Чайки ширяли в порожньому небі, наче тихо вітали з поверненням на рідну землю.

Джамал народився у Душанбе — столиці Таджикистану. Сюди в 1944-му його бабусю Міріям разом з двома дітьми депортували з Криму. На світанку травневого дня за наказом Сталіна радянські солдати увірвалися в дім і скомандували негайно збиратись. Надворі стояв погідний травень. Сутулі тіні дерев навсібіч сяяли тонким смутком. Десь далеко вчувалися хвилі Чорного моря. Травневе сонце ще дрімало. Страх невідомості пробирав до кісток. Напівсонні родини покинули незастелені ліжка і з клунками у руках, під дулами радянських автоматів, вирушили бозна-куди. У холодних товарних вагонах їхали по кілька тижнів. Люди дорогою помирали від задухи й нестачі води та їжі. Тіла дорослих конвоїри викидали через двері, дитячі — через вікна. За офіційними даними було виселено 183155 кримських татар.

Джамалового батька Асана радянська влада засудила і запроторила на 20 років до в'язниці. Перед тим він партизанив у горах біля Ялти. Був ученим та релігійним діячем. Тож мати на чужині піднімала дітей сама. На безмежних бавовняних полях працювала по 12 годин. А коли з їжею було геть сутужно, відрізала монети зі своєї фески — головного жіночого убору кримськотатарських жінок — і обмінювала їх на хліб, молоко, м'ясо, щоб не померти з голоду.

«Валите отсюда, вас сюда никто не звал» — щоразу чув Джамал у кабінетах чиновників, коли намагався залагодити справи з роботою чи житлом після повернення. Якось укотре прийшов до голови сільської ради просити землю. Той у відповідь лише відрізав: «У нас для своих нет, а ты просишь».

Урешті Джамал позичив 200 доларів, був змушений заплатити хабар за ділянку, поїхав на поле, вибрав невеликий клапоть землі й розпочав будівництво. А той голова сільради невдовзі помер. Вдавився шматком шашлика, який купив на ринку в кримських татар.

У селі Азек Бахчисарайського району, назву якого радянська влада змінила на «Плодове», Джамал із дружиною та доньками знову почувались вільними. Поволі обживалися. Заклали перше каміння побіля дому — так робили кримські татари, предки яких пережили депортацію. Будували усе власноруч. На обрії майоріли скелі гори Сюрю-Кая. У синіх туманах гомоніли тихі води ріки Альми. Її течія знову ставала глибокою та наповненою — як густий дим. Плюскіт Чорного моря долинав до будинку. Між інжирних дерев і всюди навколо гуділо спекотне кримське літо: цикади дзвеніли теплими вечорами. На подвір'ї Джамалового дому поміж сплетеним гіллям фіолетовим соком блищав виноград.

Джамал із дружиною вирощували біля будинку троянди. Червоні, пурпурові, білі, жовтогарячі. Усякі. Коли наставало 1 вересня і котрісь із їхніх семи дочок ішли до школи — зривали квіти учителям у власному садку. Джамал влаштувався охоронцем на винзавод. Усе потрохи ставало на свої місця. У домі Джамгірових пахло трояндами й виноградом.

— Я повернусь додому. Як колись поверталися мої предки.

Джамал сидить майже непорушно. Пильно дивиться перед себе. Худими пальцями рук торкається довгої бороди зі срібними волосинами. Довго мовчить. Замислюється про важливе.

— У мене на Євромайдані прапор був найбільший з усіх, — Джамал гордо всміхається, згадуючи події 2014 року в Криму. — Я ще Рефата Чубарова запитав: «Рефат-ага, так ми йдемо через три дні Леніна скидати?».

Джамал не вірив, що окупація Криму відбудеться так швидко і непомітно. 16 березня 2014 року він прокинувся на світанку, відчинив вікно. Суцвіття абрикосів заглядало в кімнату. Горизонти Qara deñiz [*Чорного моря, кримськотатарською — R.*] ринули у напівсонних шафранових променях. На даху сусіднього будинку майорів російський триколор.

Джамал розбудив дружину та дочок. У старі сумки запакував найнеобхідніші речі й відправив родину в безпечне місце. Сам із найстаршою донькою Сайорою лишився в Криму. За кілька днів до його дому прийшло ФСБ. Допитували про сім'ю, політичні вподобання, кримський Євромайдан.

— «Я для дітей хочу майбутнього. Знаю я вашу росію!» Так їм і сказав.

У 2015 році чоловік зібрав наплічник і подався на фронт. Сусідам сказав, що їде на яблука в Польщу.

— Мене досі мої побратими підколюють. Кажуть: «Джимік, а поїхали на яблука!», — Джамал широко всміхається. Його обличчя набирає утішливих рис. На смаглявому чолі прозирають тоненькі нитки зморшок.

У військкоматі тоді навідріз відмовились брати його до війська. Пояснювали — особи з окупованого Криму не підлягають призову. А коли дізналися, що Джамал — батько семи доньок, взагалі розвели руками.

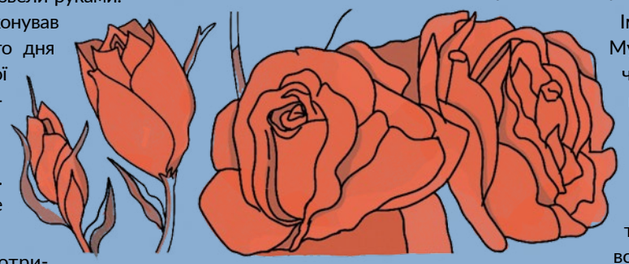

Кілька годин він переконував узяти його і наступного дня таки потрапив до 80-ої окремої десантно-штурмової бригади. Під час служби на Донбасі дізнався про смерть мами. На похорон приїхати не зміг.

2016-го Джамал отримав поранення і повернувсь до сім'ї, що осіла в Дрогобичі.

Сайора запарює міцний чай. Акуратно наливає його в порцеляновий піал — спеціальний посуд, який використовують для чаювання у східній традиції. У невеликій кімнаті на екрані телевізора два прапори — синьо-жовтий та блакитний із золотою тамгою. На білих стінах — фрагмент зі священного Корану, викарбуваний арабськими літерами. Жінка, вбрана у синій хіджаб та довгу сукню, ходить кімнатою — заколисує сина Салахуддіна. В одній руці тримає немовля, іншою приносить і кладе на стіл солодощі, люб'язно припрошує до частування. Біля столу сидять Насіба та Гюльджамал — середущі доньки Джамала. Смиренні, неговіркі. Кожна занурена у власний нурт думок. Надворі перший осінній холод прослизає до черевиків, але в невеликій кімнаті, де зібрались лише дівчата, віддає теплом та спокоєм.

— 24 лютого тато зранку побіг до військкомату, щоби знову їхати на війну, — каже сімнадцятирічна Насіба. Того дня вона разом із сестрами й мамою хутко збирали військовий наплічник для батька. Поклали туди алюмінієвий кухоль, який Джамал використовував іще під час першої служби, теплий одяг, килимок для намазу та кілька бутербродів. Дівчата замовкають. Тишу в кімнаті порушує плач немовляти. Сайора знов метушиться — заспокоює сина. Вона знає: Салахуддін виросте воїном. Як і його дідусь. Принаймні так казав Джамал.

— Все, що каже баба́ (*кримськотатарською батько*), потім так і стається.

«Дозволено вести боротьбу тим, із ким вчинили несправедливо. Воістину, Аллах спроможний допомогти їм!»: Сура 22, аят 39.

У просторій світлій кімнаті ісламського культурного центру імені Мухаммада Асада у Львові імам читає недільний намаз — молитву, що звершується до сходу сонця. Жовтневе тепло заливає кімнату. З відчинених вікон долинають звуки католицької меси. На вікнах арабесками вирізьблений орьнек — національний кримськотатарський орнамент.

Імам — кримський татарин Мурат Сулейманов. З червня 2022-го він виконує обов'язки муфтія Духовного управління мусульман України «Умма». Центр Асада опікується воїнами кримськотатарського походження та всіма мусульманами, котрі служать у лавах ЗСУ. З 2014 року в українській армії воює понад тисячу кримськотатарських солдатів. Імам усіляко підтримує тих, хто на фронті. Забезпечує халяльну їжу, себто ту, котру дозволено вживати мусульманам. А ще молиться і здійснює джаназу за загиблими героями — чин похорону в мусульманській традиції.

Сідає переді мною, складаючи ноги навхрест. У руках тримає Коран. На голові у нього біла гаптована тюбетейка.

— Кримські татари хочуть повернутись додому, бо знають свою історію. Ця тяглість створює їхній міцний зв'язок із землею.

З часу нашої останньої зустрічі — зими 2016-го — Джамал майже не змінився. Лише довга, густа борода робить його схожим на таємничого волха зі Сходу. Коричнева куртка, чорна кепка. Худе обличчя, вкрите павутиною тонких зморшок. Темні глибокі очі. Декілька тижнів тому він повернувся з фронту. Джамал носить у собі безліч історій війни. Сумних, скрушних, скорботних, безрадісних, неголосних, тихих. Усяких. Про багато з них він мовчить. І його мовчання зрозуміле та своєчасне.

А коли й розповідає — все одно раз по раз усміхається. І усмішка ця — про віру. І про людське.

Ніч із 16 на 17 квітня 2022-го закарбується у його пам'яті назавжди. Місяць у повні променився на землю. Прифронтове село недалеко Лиману дихало неспокоєм. Раніше його оточили російські війська. Неподалік в окопах дислокувався один з українських батальйонів. Серед солдатів був Джамал. Діяти треба було швидко та злагоджено. Спочатку вирішили прориватись без техніки, проте Джамал сказав, що без техніки не поїде. Такий варіант збільшував ризик удвічі і в оточеній ворогом місцевості майже не залишав шансів вціліти.

Поруч на танку сиділи «Лука» та «Док». Якоїсь миті всі троє відчули потужний удар. Вибух. Ворожі уламки розсипались наче пил і полетіли в сторону, де на БТРі сидів Джамал із побратимами. Поза цим поруч у повітрі міріадами зірок розліталися трасувальні снаряди. У польоті вони світилися сотнями вогнів і залишали за собою густий димний слід.

— А я пушку обняв. Бжух-бах-бах-бах! Дивлюсь і вибираю собі кулю. Ото певно вже моя, — сміється Джамал, розмахуючи руками біля голови. Відкидається в кріслі. Заплющує очі. Голову нахиляє назад. Наче знову потрапляє під обстріл тієї квітневої ночі. Срібний місяць котився темним безкраїм небом, розливаючи своє сяйво на поранене тіло Джамала. Куля потрапила в тіло під серцем.

— І тут думаю: нарешті я отдохну.

Хтось крикнув — «Джамал трьохсотий!». Але поки не вибрались із полум'яного пекла, чоловік не зізнався, що поранений.

Коли небезпека минула, «Док», що сидів поруч, перев'язав рану. Стримував кровотечу. Джамал майже не дихав, тримаючись з усіх сил. «Головне не заснути. Головне не заснути», — тихо повторював. Декілька днів Джамал пролежав у військовому госпіталі Краматорська. Далі направили на тривале лікування до Львова. Джамал відмовився від проходження там повної реабілітації. Залишив місце тим, хто потребує помочі більше. Повернувсь до родини в Дрогобич, де познайомився з місцевим лікарем. Той доглядав його та майже вилікував рану від кулі, яка прошила тіло наскрізь. Згодом військово-лікарська комісія визначила: непридатний для армії.

— Ну шо, тепер в Крим. Скоро повертатись додому. А там хати нема. Саду нема. Нічо нема. Але то нічого, — усміхається. — Ми знову все збудуємо.

Десь на південному заході Кримських гір темрява накриває сині безмежжя Qara deñiz. Сонце сідає за обрій ■

Ein Haus aus Stein und Rosen

Das Gedächtnis der Erde: Jeder Stein weiß, wem er gehört.

Text: Jewa Rajska / Illustration: Anastasiia Khadzhynova

Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

„Verschwindet von hier. Das ist unsere Hütte," brummte der Mann in der Tür, als Familie Jamhirow an der Tür ihres alten Hauses klopfte. Die Sonne ging unter. Das purpurne Gold der Dämmerung legte sich über die Erde. Sie mussten bei ihren Verwandten übernachten, die ebenfalls erst kürzlich aus der Deportation zurückgekehrt waren und kaum über die Runden kamen.

Als Jamal Jamhirow im Februar 1993 zum ersten Mal die heimatliche Krim besuchte, war er 27 Jahre alt. Um hierher zu kommen, hatten seine Frau Hulnara, er, die Zwillingstöchter, eine Ziege, ein Hund und ein paar Hühner 12 Tage in einem wackligen Waggon ausgehalten und bang aus dem kleinen Fenster geblickt. Der Zug eilte über die Gleise, klapperte und pfiff. Die Müdigkeit setzte ihnen zu, aber der Gedanke an das Haus wärmte die Seele. Als sie an der Station „Simferopol" ausstiegen, war die Stadt grau und leer. Betonreliefs an den Fassaden von Verwaltungsgebäuden, Blumenkästen aus Beton: Nicht davon hatte Oma erzählt. Wohin waren die Bäume und Gärten verschwunden, die hier alles in ihr Grün tauchten? Die würzig-süße Luft umwehte Jamals Gesicht. Möwen flatterten im leeren Himmel, als würden sie die Reisenden in der Heimat willkommen heißen.

Jamal wurde in Duschanbe geboren, der Hauptstadt von Tadschikistan. Dorthin war seine Großmutter Miriam 1944 mit ihren zwei kleinen Kindern von der Krim deportiert worden. Auf Befehl Stalins drangen an einem Maimorgen sowjetische Soldaten in das Haus ein und befahlen ihnen, sich sofort reisefertig zu machen. Der Tag versprach heiter zu werden. Die krummen Schatten der Bäume sandten ihre Traurigkeit in alle Richtungen aus. Irgendwo in der Ferne waren die Wellen des Schwarzen Meeres zu hören. Finster türmten sich die Berge auf. Die Maisonne döste noch vor sich hin.

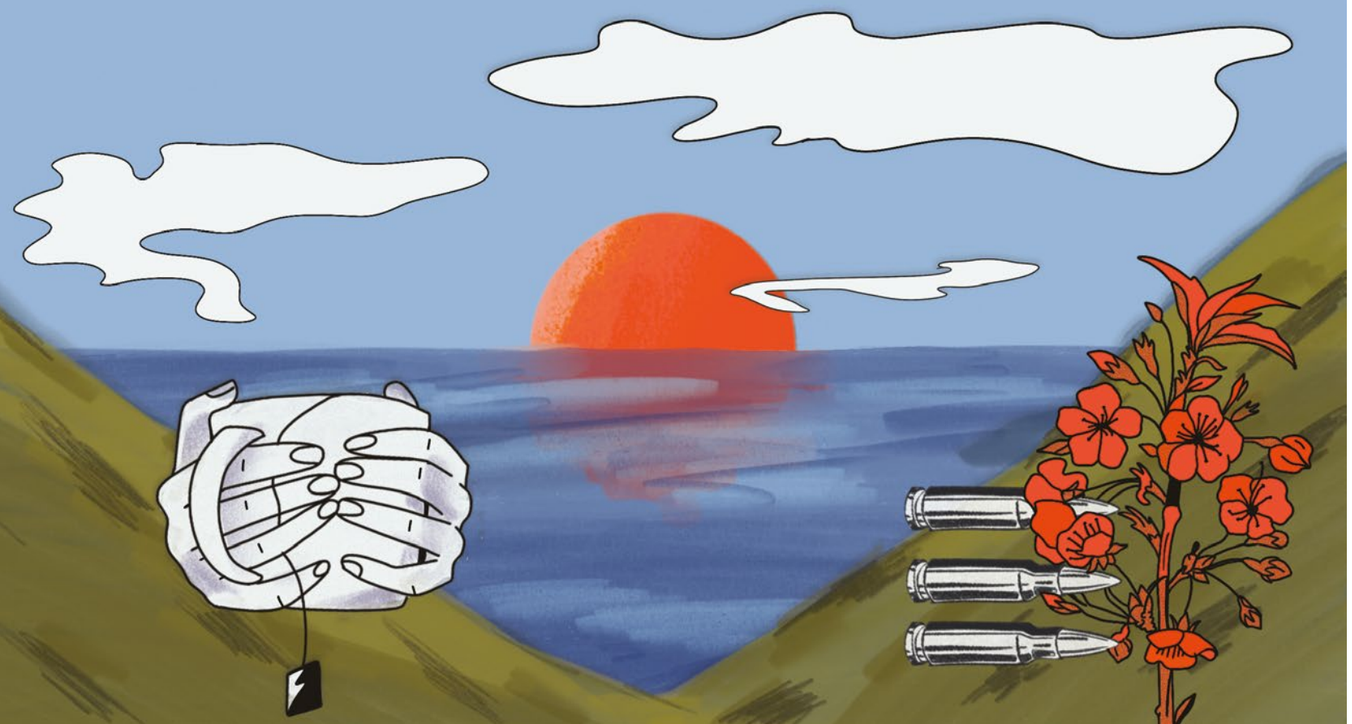

Die Furcht vor dem Ungewissen kroch ihnen in die Knochen. Im Halbschlaf verließen die Familien ihre ungemachten Betten und machten sich mit Bündeln in den Händen, begleitet von sowjetischen Soldaten mit vorgehaltener Waffe, auf den Weg Gott weiß wohin.

Wochenlang waren sie in kalten Güterwagen unterwegs. Die Leute erstickten, starben vor Hunger und Durst. Die Leichen von Erwachsenen warfen die Begleitsoldaten durch die Türen nach draußen, die von Kindern durch die Fenster. Nach offiziellen Angaben wurden 183155 Krimtataren ausgesiedelt.

Jamals Vater war von den Sowjets verurteilt und für 20 Jahre ins Gefängnis gesteckt worden. Zuvor hatte er in den Bergen oberhalb Jaltas bei den Partisanen gekämpft. Er war ein Gelehrter und religiöser Würdenträger. Die Mutter hatte die Kinder in der Fremde alleine aufpäppeln müssen. Auf den grenzenlosen Baumwollfeldern arbeitete sie bis zu 12 Stunden am Tag. Und wenn sie nichts mehr zu Essen hatten, schnitt sie Münzen von ihrem Fes ab – der wichtigsten Kopfbedeckung krimtatarischer Frauen – und tauschte diese gegen Brot, Milch oder Fleisch ein, um nicht zu verhungern.

„Verschwindet von hier, niemand will euch hierhaben", das hörte Jamal nach seiner Rückkehr jedes Mal, wenn er in irgendeiner Beamtenstube versuchte, die Sache mit der Arbeitserlaubnis oder der Wohnung zu klären. Einmal kam er zum Vorsitzenden des Dorfrats und bat ihn um ein Stück Land. Dieser antwortete nur: „Wir haben für unsere eigenen Leute nicht genug, und dann kommst auch noch du und willst was."

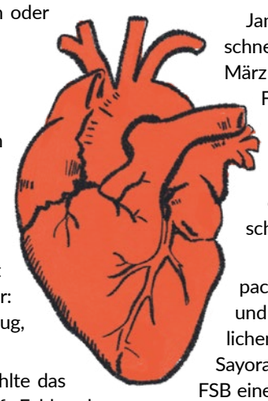

Schließlich lieh sich Jamal 200 Dollar, bezahlte das Schmiergeld für die kleine Parzelle, fuhr raus aufs Feld und begann zu bauen. Der Vorsitzende des Dorfrats verschluckte sich bald darauf an einem Schaschlik, den er auf dem Markt bei einem tatarischen Händler gekauft hatte, und starb.

Im Dorf Azek, Rajon Bachtschyssaraj, das die Sowjets in Plodowe umbenannt hatten, fühlten sich Jamal, seine Frau und die Töchter wieder frei. Langsam lebten sie sich ein. Sie ließen den ersten Stein neben dem Fundament in den Boden ein – so machen das diejenigen Krimtataren, deren Vorfahren die Deportation erlebt haben. Sie bauten alles mit eigenen Händen. Am Horizont zeichneten sich die Umrisse des Sjurju-Kaja ab. Im blauen Nebel rauschten die stillen Wasser der Alma. Ihre Strömung war wieder kräftig und das Wasser tief – wie dichter Rauch. Die Brandung des Schwarzen Meeres klang bis zum Haus herüber. Zwischen den Feigenbäumen und überall umher summte und brummte der heiße Krim-Sommer: An den warmen Abenden hörte man Zikaden zirpen. Im Hof von Jamals Haus funkelten zwischen verschlungenen Ästen Weintrauben in ihrem violetten Saft.

Neben dem Haus züchteten Jamal und seine Frau Rosen. Rote, purpurfarbene, weiße, gelbe. Alle möglichen. Wenn am ersten September eine der sieben Töchter in die Schule ging, brachte sie den Lehrern Rosen aus dem eigenen Garten mit. Jamal fand auf einem Weingut Arbeit als Wachmann. Langsam fügte sich alles. Im Haus der Jamhirows roch es nach Rosen und Weintrauben.

„Ich werde wieder nach Hause zurückkehren, wie meine Vorfahren nach Hause zurückgekehrt sind." Jamal sitzt fast bewegungslos da. Blickt konzentriert nach vorne. Die dünnen Finger seiner Hand berühren den langen Bart mit den silbrigen Fäden darin. Er schweigt lange. Denkt nach, bevor er von wichtigen Dingen spricht.

„Auf dem Euromaidan hatte ich die größte Flagge von allen dabei." Jamal lächelt stolz, als er sich an die Ereignisse des Jahres 2014 auf der Krim erinnert. „Ich habe noch Refat Tschubarow gefragt: Refat-Agha, gehen wir nun in drei Tagen den Lenin stürzen?"

Jamal glaubte nicht, dass die Besetzung der Krim so schnell und unbemerkt vor sich gehen würde. Am 16. März wachte er bei Sonnenaufgang auf, öffnete das Fenster. Aprikosenblüten lugten in das Zimmer. Der Horizont des Qara deñiz, wie das Schwarze Meer in krimtatarischer Sprache heißt, stürzte in schläfrigen safrangelben Strahlen auf ihn ein. Auf dem Dach des Nachbarhauses wehte die russische Trikolore.

Jamal weckte seine Frau und die Töchter auf. Er packte das Allernötigste in ihre alten Reisetaschen und schickte seine Familie an einen weniger gefährlichen Ort. Er selbst blieb mit seiner ältesten Tochter, Sayora, auf der Krim. Einige Tage später stattete ihm der FSB einen Besuch ab. Sie befragten ihn zu seiner Familie, seinen politischen Ansichten, dem Euromaidan auf der Krim.

„Meine Kinder sollen eine Zukunft haben. Euer Russland kenn ich nur allzu gut!" Genau das sagte er zu ihnen.

2015 packte der Mann seinen Rucksack und meldete sich an die Front. Den Nachbarn sagte er, er fahre nach Polen zur Apfelernte. „Meine Kameraden ziehen mich bis heute damit auf. Sie sagen: Jimik, die Äpfel warten!" Jamal setzt sein breites Lächeln auf. Sein Gesicht nimmt einen fröhlichen Ausdruck an. In seine braune Stirn schneiden sich hauchdünne Fältchen ein.

Im Rekrutierungsbüro lehnten sie ihn zuerst kategorisch ab. Sie erklärten ihm, Menschen von der besetzten Krim seien von der Wehrpflicht befreit. Und als sie auch noch erfuhren, dass Jamal Vater von sieben Töchtern war, schlugen sie sich nur verständnislos vor den Kopf. Er musste sie stundenlang überzeugen, aber am nächsten Tag war er bei der 80. Luftlandebrigade. Während seines Einsatzes im Donbass erfuhr er vom Tod der Mutter. Zur Beerdigung konnte er nicht.

2016 wurde Jamal verwundet und kehrte zu seiner Familie zurück, die inzwischen in Drohobytsch lebte.

Sayora kocht kräftigen Tee. Bedächtig schenkt sie ihn in eine Piyala ein – eine spezielle Teeschale aus Porzellan, die nach orientalischer Tradition beim Teetrinken genutzt wird. In dem kleinen Zimmer sind am Fernseher zwei Fahnen befestigt: Eine gelb-blaue sowie eine blaue mit dem goldenem Tamga. An den weißen Wänden: Auszüge aus dem heiligen Koran in arabischen Buchstaben. Die junge Frau trägt einen blauen Hidschab und ein langes Kleid, sie geht im Zimmer auf und ab, wiegt ihren Sohn Salahuddin. Auf dem linken Arm trägt sie den Säugling, mit dem rechten tischt sie Süßigkeiten auf, lädt zum Essen ein. Neben dem Tisch sitzen Nasiba und Giuljamal, Jamals mittlere Töchter. In sich gekehrt, wortkarg. Jede in die eigenen Gedanken versunken. Draußen kriecht einem die erste Kälte in die Schuhe, aber das Zimmer, in dem sich nur die jungen Frauen versammelt haben, strahlt Wärme und Ruhe aus.

„Am 24. Februar lief Papa noch am Morgen ins Rekrutierungsbüro, um wieder in den Krieg zu ziehen“, sagt die 17jährige Nasiba. An diesem Tag packte sie zusammen mit ihrer Mutter und den Schwestern eilig Papas Armeerucksack. Sie gaben ihm den Aluminiumbecher mit, den er in seiner ersten Dienstzeit genutzt hatte, warme Kleidung, seinen Gebetsteppich und ein paar belegte Brote.

Die jungen Frau werden still. Das Weinen des Säuglings durchbricht die Stille. Sayora läuft wieder umher, um das Kleine zu beruhigen. Sie weiß: Salahuddin wird einmal ein Krieger werden. Wie sein Großvater. Das zumindest waren Jamals Worte. „Was der Baba *(auf Krimtatarisch Vater)* sagt, das erfüllt sich auch.“

„Die Erlaubnis sich zu verteidigen ist denen gegeben, die bekämpft werden, weil ihnen Unrecht geschah. Siehe, Gott hat die Macht, ihnen beizustehen!“ Sure 22, Vers 39.

In dem großen, lichtdurchfluteten Raum des Muhamad-Asad-Zentrums für islamische Kultur in Lwiw liest der Imam das Sonntagsgebet – es muss vor Sonnenuntergang abgeschlossen sein. Die Oktoberwärme strömt in das Zimmer. Durch die offenen Fenster dringen die Geräusche einer katholischen Messe hinein. In die Fenster ist der Örnek – die krimtatarische Schmucksymbolik – geschnitzt.

Der Imam ist Murat Suleimanow, ein Krimtatar. Seit Juni 2022 ist er Mufti der „Umma“, der Geistlichen Verwaltung der ukrainischen Muslime. Das Asad-Zentrum kümmert sich um krimtatarische Soldaten sowie auch alle anderen Muslime, die in den ukrainischen Streitkräften dienen. Seit 2014 kämpfen über eintausend krimtatarische Soldaten in der ukrainischen Armee. Der Imam tut sein Möglichstes für die Männer an der Front. Er sorgt dafür, dass ihr Essen den Halāl-Regeln entspricht, also von Muslimen verzehrt werden kann. Außerdem betet er das Salāt al-Dschanāza, das islamische Totengebet und zelebriert das Begräbnisritual.

Er setzt sich mir gegenüber, kreuzt die Beine. In den Händen hält er den Koran. Auf dem Kopf trägt er eine weiße, goldbestickte Kappe.

„Die Krimtataren wollen nach Hause zurückkehren, weil sie ihre Geschichte kennen. Das Wissen um die eigene Geschichte stärkt ihre Verbundenheit mit dem heimatlichen Boden.“

Seit unserem letzten Treffen – im Winter 2016 – hat sich Jamal kaum verändert. Nur der lange, dichte Bart lässt ihn wie einen geheimnisvollen Weisen aus dem Morgenland wirken. Braune Jacke, schwarze Basecap. Ein dünnes Gesicht, bedeckt von einem Spinnennetz aus dünnen Falten. Dunkle, tiefe Augen. Er ist vor einigen Wochen von der Front gekommen.

Jamal trägt ungezählte Kriegsgeschichten in sich. Traurige, herzzerreißende, hoffnungs- und trostlose, verborgene, stille. Alle möglichen. Viele von ihnen behält er für sich. Und dies Schweigen ist verständlich und angemessen. Aber wenn er erzählt, muss er trotzdem immer wieder lächeln.

An die Nacht vom 16. auf den 17. April wird er sich für immer erinnern. Der Vollmond schien auf die Erde. Das Dorf unweit von Lyman, direkt an der Front, atmete Unruhe. Es war von russischen Einheiten eigekreist worden. In der Einkreisung: Jamals Bataillon. Es musste schnell und koordiniert gehandelt werden. Zuerst wollten sie ohne die schwere Technik ausbrechen, aber Jamal sagte, ohne sie werde er nicht gehen. Das verdoppele das Risiko und lasse kaum Überlebenschancen.

Neben Jamal saßen „Luka“ und „Dok“ auf dem Panzer. Plötzlich verspürten sie einen heftigen Schlag. Etwas explodierte. Bombensplitter stiegen wie Staub in die Luft auf und flogen dorthin, wo Jamal und seine Kameraden auf ihrem Schützenpanzer saßen. Myriaden von Leuchtspurgeschossen glühten wie Sternschnuppen in der Luft. Sie zogen einen Schleif aus hunderten von Feuern und dichtem Rauch hinter sich her.

„Und ich hab das Geschütz umarmt. Wumms, bumm, bumm, bumm! Ich schaue und suche mir eine Kugel aus. Die da gehört ganz sicher mir“, lacht Jamal und fuchtelt mit den Händen beim Kopf herum. Dann lehnt er sich im Sessel zurück. Schließt die Augen. Kippt den Kopf nach hinten. Als wäre er wieder in dieser Aprilnacht mitten im feindlichen Beschuss. Der silberne Mond rollte über den dunklen, grenzenlosen Himmel, verströmte seinen Schein über Jamals verwundeten Körper. Das Geschoss hatte ihn unterhalb des Herzens getroffen. „Und da denk ich mir: endlich kann ich ausruhen.“

Jemand schrie: „Jamal ist ein dreihunderter!“ Aber solange sie in der Flammenhölle steckten, begriff er nicht, dass er verwundet war.

Als die Gefahr vorüber war, legte ihm „Dok“ einen Verband an. Stoppte die Blutung. Jamal atmete kaum, versuchte aber durchzuhalten. „Nur nicht einschlafen, nur nicht einschlafen“, wiederholte er immer wieder leise. Einige Tage lag Jamal im Militärkrankenhaus von Kramatorsk. Dann wurde er zur weiteren Behandlung nach Lwiw transportiert. Jamal lehnte es ab, die Reha bis zum Ende durchzuziehen. Er überließ seinen Platz denen, die dringender auf die Behandlung angewiesen waren. Er kehrte zu seiner Familie in Drohobytsch zurück, schloss Bekanntschaft mit einem Arzt. Der kümmerte sich um ihn und beinahe wäre die Schusswunde, die quer durch seinen Körper ging, vollständig ausgeheilt. Dann beschied ihm die militärisch-medizinische Kommission: für den weiteren Wehrdienst untauglich.

„Na dann, als nächstes geht’s in Richtung Krim. Bald können wir zurück. Das Haus steht nicht mehr. Der Garten ist weg. Ist alles weg. Aber egal“, Jamal lächelt, „wir bauen alles wieder auf.“

Irgendwo im Südwesten des Krimgebirges senkt sich Dunkelheit über die endlosen Weiten des Qara deñiz. Die Sonne verschwindet hinter dem Horizont ■

На хорах

Остання музика першого луцького архієрейського хору

Текст: Олена Лівіцька / Фото: В'ячеслав Ратинський

Того дня ховали Олександра Кулю. У нього «воєнне» прізвище. До війни Куля любив танцювати. На війні мав мирну місію: рятував, був медиком.

На хорах Василь стоїть спиною до людей. Уже вересень. Сонце падає у старий собор, ламається між риштуванням. У соборі нескінченний ремонт. Образи на стінах затуляє то синя будівельна плівка, то дошки, то смужки металу. Ісус на мурованому тлі навпроти дивиться Василеві просто в спину. Насправді Василь спиною все бачить і чує. Здіймає руки. Наче ловить якусь хвилю. Чи то він ловить сонце між риштуванням. Он руки завмерли в повітрі. Хор у той час співає: «Вічна-а-а-я па-а-а-м'ять…». І знов: «Вічна-а-а-я па-а-а-м'ять».

Василь — диригент. Олександр Куля — син його однокласниці Світлани Фідрич із села П'яннє на Рівненщині. Загинув 1 вересня біля Нестерянки у Запорізькій області. Ховають у Луцьку.

Василь — заслужений діяч мистецтв. Він довго мріяв мати хор. І всю війну відспівує на хорах померлих.

БЕЗКРОВНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

1989. Рідне село Василя Мойсіюка П'яннє на межі Волині та Рівненщини ще називається Радянським. Василь усього п'ять років працює у Луцьку, що поруч. Викладає в музичному училищі. Повернувся сюди після столичної консерваторії імені Чайковського. Треба їхати до Києва на курси, підвищувати кваліфікацію. Приїхав — а там усе бурлить. На вулицях, у повітрі, в розмовах, між стін університетів та установ. Назріває Незалежність.

Там, у столиці, молодий музикант із Луцька вперше почув хор «Фрески Києва». Колектив виконував українську духовну музику, але ж як!

— То був справді український хор, — згадує. — Що ми знали тоді про українську духовну музику… У консерваторії вчили Бортнянського, але хіба твори про природу. Потім виявилося, що в нього 35 концертів духовної музики. Це приховували. А композиторів Кирила Стеценка, Артема Веделя, Максима Березовського, Миколи Леонтовича і багатьох інших українців, наших, наче й не було. Тоді нас це не дивувало: рядова радянська атмосфера. Мене тільки зачіпало, що в консерваторії в Києві усе викладали російською, за п'ять років лише два викладачі вели заняття українською. Якось один хлопець із Горького (*російське місто, зараз — Нижній Новгород — Р.*) вийшов після іспиту й каже: «Что они меня про какого-то Лысенко спрашивают?». Я йому: «А ти навіщо в Україну приїхав вчитися?».

Ні, це не було жодне дисидентство. Василь повертався до Луцька і думав, що хоче створити власний хор. Особливий хор. Відтоді чекав нагоди.

На площі перед Луцьким замком уже проводили мітинги. Такими велелюдними луцькі мітинги більше не були ніколи. Рухівці рухали… Уголос почали говорити про розстріли в Луцькій тюрмі 1941-го, про пошуки ям із рештками тисяч убитих там енкаведистами волинян, переважно молоді з сільських осередків ОУН та «Просвіти». Йшлося про Василеве музучилище — по війні совєти розмістили навчальний заклад у тюрмі. На стіні вздовж високих тюремних сходів висіло величезне панно з образами юних музикантів. Усміхнених і щасливих.

Минуть десятки років, і просто під порогом на вході в училище знайдуть яму з рештками десятків розстріляних людей, по яких ступали сотні луцьких студентів.

— Ми, звісно, знали, що це колишня тюрма. Десь між собою зрідка про це говорили. Казали, що у студентській їдальні, де нині церква, була камера, а у підвалі — катівня й могили, бо багато вапна. Вибивши якось із дурного молодечого розуму двері в гуртожитку, мусив кілька ночей спати в класі… — пригадує Василь. А класи — колишні камери. Коли ввечері коридором проходив черговий, Василь чув його кроки за дверима й ховався у шафу для контрабасів.

Було дуже страшно, бо черговий училища працював іще у тюрмі. І ходив коридорами, як наглядач. Вже у 1980-ті першим про темне минуле училища заговорив викладач Ростислав Кушнірук. Його родичів розстріляли в цих стінах у 1941-му, а самого з батьками у жовтні 1944-го репресували й запроторили у сталінські табори.

Мітинги тривали. Не те щоб Василь ходив на кожен. Але стежив пильно. Радів. Знав поіменно всіх, хто рухав тоді процесами постання Незалежності в Луцьку.

Після 1989-го Василь постійно думав про хор. Не виходило. Мав невеликий ансамбль при Будинку вчителя. Прийшов якось туди луцький художник Володимир Жижерун, який співав у тому ансамблі, й каже: «Василю, маємо ідею!».

На всіх луцьких мітингах рухівці збирали гроші на українську церкву. Хотіли відновити Хрестовоздвиженську, звідки вже виселили планетарій. У 1957-му радянська влада заборонила богослужіння в цій церкві (вона була автокефальною, а її священники служили українською та відкрито підтримували ОУН і УПА). Того ж року у стінах пам'ятки відкрили перший на заході України планетарій.

Ідея допомогти у відродженні храму, давши йому (й місту загалом) не гроші, а справжній професійний хор, народилася у викладача луцького педучилища Олександра Головерси. Почали шукати хормейстера, і Головерса запропонував Василеві Мойсіюку стати художнім керівником колективу.

— Ти не розумієш! Професійний! І люди достойні, я вже декого зібрав, — переконував Головерса, коли Василь спершу засумнівався, чи це саме те, чого він хотів.

ПЕРША СЛУЖБА

Репетиції почали у серпні, а вже 27 вересня 1990 року в Луцьку у Хрестовоздвиженській церкві УАПЦ вперше служили українською. Навколо — спустошений храм. Хор стояв там, де зазвичай іконостас, бо хори нагорі за часів планетарію розібрали. А людей тьма.

Та служба була наче маленький український землетрус. Трусило радянський режим. І хоча серед людей на ній, безумовно, ще були кадебісти, які вдивлялися й слухали, жодному КДБ вже несила було зупинити той рух. Василь запевняє: це всі розуміли.

Він дивився на вчорашній планетарій і згадував, як студентом ходив сюди на екскурсії і чомусь не думав, що йде до церкви.

— Нас такими робили, — наче перепрошує. — Я ще й комуністом був, недовго. Десь у 1986-му поставили комсоргом. Молодий, щойно з Києва, активний… І кажуть: треба вступити в партію. Батькові вдома не сподобалося. «Нащо воно тобі?» — буркнув. Шкодував я дуже, пішов відмовлятися, але було вже пізно. «Ах, тебя уже проверяют…». Невдовзі написав заяву і вийшов іще до розвалу.

Найперше хор (тоді ще без назви, згодом вони найменують колектив «Орантою») взявся шукати партитури творів до богослужінь українською мовою. То було принципово. Люди приносили те, що роками ховали в хатах. Шукали зв'язки з діаспорою. Лучанам допомагали в Канаді, Америці, Польщі.

— І знайшли! — розповідає диригент. — То була літургія композитора Михайла Тележинського, видана у 1930-х і написана саме для українських храмів. Хтось приніс старенькі потріпані ноти, і вони стали справжньою знахідкою.

1919 року член Центральної Ради композитор Михайло Тележинський перебрався на Волинь. Коли та згодом опинилась під Польщею, він працював над тим, щоб храми УАПЦ залишалися українськими і служили українською мовою. Тележинський був регентом хору братства Чесного Хреста в Луцьку, якому й належала Хрестовоздвиженська церква. Зрештою став священником і був заарештований совєтами. За однією версією, загинув, коли його конвоювали до табору. За іншою, розстріляний у тюрмі міста Володимир на Волині, де жив і працював.

7 листопада 1990 року в Луцьк приїхав патріарх Мстислав (Скрипник) — хорунжий УНР, племінник Симона Петлюри, предстоятель УАПЦ. То була одна з ключових тогочасних подій на Волині. Його зустрічали у тій самій Хрестовоздвиженській.

— Сухенький такий дідусь, але так твердо стукав кулаком по аналою. Я дуже запам'ятав ту проповідь. Він говорив про українську церкву в Україні, — так Василь Мойсіюк згадує патріарха Мстислава.

Згодом «Оранта» співатиме на відкритті пам'ятника в Берестечку, куди у червні 1991-го насмілиться приїхати вже навіть президент Кравчук. Василь каже, що стільки людей він не бачив більше ніколи. І стільки мазепинок в одному місці. Тоді хор уперше виконав «Ще не вмерла..» — на прохання мас.

— Ми вийшли з Георгіївської церкви, де співали, — і побачили море люду. Я повернув голову, а поруч — генерал МВС Валентин Недригайло. Цікаво так було. Я його запам'ятав, бо всі ж знали, що це він арештовував Степана Хмару, а тепер от дивиться на мазепинки, — Мойсіюк ненадовго змовкає, а згодом додає: — Тоді часто говорили, що Незалежність далася нам безкровно. Кров прийшла тільки тепер.

За рік, коли центральний луцький Свято-Троїцький собор із московських рук перейде в українські, «Оранта» підніметься на його хори. Так стане архієрейським хором, та поміж тим — унікальним колективом, який гастролює в Італії, Іспанії, Німеччині, Польщі, беручи відзнаку за відзнакою.

Тоді в Україні, каже Мойсіюк, стався справжній вибух у хоровому мистецтві. Раптом відкрили море духовної музики. Після здобуття Незалежності у кожному обласному центрі, крім Луцька та Рівного, створили муніципальний хор.

— Я тільки тепер розумію, як у радянський час із нас робили другосортних. Тих, хто не може мати власних композиторів, власної музики. Сьогодні ми знаємо, що це всесвітньо відомі імена. Часто думаю про це, згадуючи навчання. Пішли колись колядувати в гуртожитку консерваторії, а наступного дня всіх покликали на розмову в кабінет парторга. За столом сидів неприємний чоловік у сірому, заводили по одному і «спрашивали», розмови з нами вели.

Василь Мойсіюк керує «Орантою» вже 32 роки. Архієрейський камерний хор щонеділі піднімається на хори собору на Театральному майдані.

КРОВ

Увечері напередодні 24 лютого Василева донька Катя раптом вирішила, що запис «Боже великий, єдиний» у виконанні «Оранти» треба опублікувати у соцмережах.

— Тату, давай нарешті це зробимо.

— Катю, та ще встигнемо…

Молитву «Боже великий, єдиний» поклав на музику Микола Лисенко. Саме нею закінчували церковні богослужіння в українських автокефальних храмах до радянської окупації. Традиційно — в аранжуванні Олександра Кошиця. Того самого диригента Кошиця, який у 1919-му за дорученням Симона Петлюри повіз легендарну Українську республіканську капелу світом, щоб там чули український голос, зокрема і «Щедрика», який згодом став відомим повсюди.

…Поки Василь спав, Катя зробила допис у фейсбуці. До перших ракет, які полетіли того ранку на луцький аеропорт, лишалися лічені години. На Василевій сторінці цей допис із молитвою «Оранти» на тлі легендарної однойменної мозаїки Софійського собору в Києві і дотепер закріплено вгорі стрічки. Наче всі події після того мають менший сенс.

— Десь о 5-й я почув гул літаків за вікном. Подумав: молодці, вчаться. І знову заснув.

Що роблять диригенти, коли починається війна? Мойсіюк увесь час щось возив. Бензин. Солярку. Безкінечні каністри, бо знайшов місце, де того було багато. А потім у гуртожиток училища, де він викладає диригентське мистецтво, почали прибувати перші мешканці інших областей, які шукали прихистку на Волині. І він знову возив. Плити. Меблі.

4 березня латиський композитор Ріхард Дубра під впливом подій в Україні поклав на музику «Отче наш» і передав його «Оранті» через органіста луцького костелу Петра Сухоцького.

У травні «Оранта» вперше від початку відкритої війни вийшла на сцену. На благодійному концерті духовної музики у костелі збирали гроші для ЗСУ. І дуже боялися, що людям не до музики.

Помилялися. Люди стікались рікою. «Оранта» виконала «Отче наш».

— Хороша музика, — каже Василь. — Ми написали концерт і передали Ріхарду, а також на «Польське радіо». То музика, що постала зі співпереживання через велику агресію.

Образ молитвенниці-Оранти — це завше образ Божої Матері з руками, зведеними догори у проханні. Образ заступниці, яка звертається до Бога. Головну Оранту країни у столичному Софійському соборі називають «Нерушимою стіною». Бо вистояла десять століть і не одну війну.

Луцька «Оранта» з 2014-го відспівує кожного Героя, якого проводжають у головному соборі міста. Останнім часом не буває й тижня, коли вони не піднімаються на хори саме для цього.

ВІДСПІВАТИ

— Це ж нам притаманно: оцей гуртовий спів, — Василь Мойсіюк пояснює, чому чин похорону українці називають відспівуванням. — Ми на весіллях, хрестинах, похоронах — співаємо… Нам, українцям, подобається співати разом. Багатоголосся — це наше.

Коли доводиться ховати Героїв, Василь Мойсіюк зазвичай не може зібрати весь колектив, бо кожен учасник — десь на роботі. Хоча худкерівник весь час про це мріє, хор і досі не став повноцінним професійним, бодай муніципальним. Попри всі заслуги, він просто церковний. А учасники (переважно професійні музиканти) ходять на репетиції в позаробочий час — 32 роки двічі на тиждень.

На хори Свято-Троїцького собору, як зазвичай буває у старих храмах, треба йти через бічні двері, крутими сходами вгору, минаючи маленькі, схожі на бійниці вікна, звідки видно головний майдан Луцька. Коли хор туди піднімається, майдан переповнений чорними хустками. Чорні голови потоком стікаються під собор. Люди часто несуть жовті та сині хризантеми.

— У католиків тут головне — інструмент, орган. А в православній українській традиції головне — голос, спів. Відспівати воїна. Вслухайтеся, — продовжує Мойсіюк. Найчастіше диригент приходить першим. Розкладає партитури. Займає своє місце. Дивиться вниз. Найстрашніше йому бачити закриті труни. А ще — коровай на труні. Дивитися у 62 роки, як хтось через війну йде з цього світу молодим і неодруженим, нестерпно.

— Іноді я плачу. Це мені не властиво, але буває. Проймає, — наче зізнається у слабкості.

Звучить «Святий Боже». Потім «Отче наш». Далі — тропарі, щось про світ, де «ні недуги, ні зітхань, а життя безконечне». Хор «Оранта» на кожному похороні Героя співає панахиду, укладену петлюрівцем, диригентом першого Українського Національного хору, державним інспектором військ УНР Михайлом Тележинським.

Апогеєм виконання для Василя є «Вічная пам'ять».

— Не знаю, хто й коли це написав. Але я так стараюся, щоб ця «Вічная пам'ять» була особливою, бездоганною. Розумієте? Це — остання музика. Коли йдеться про похоронний спів, нічого не відрізняє чин похорону воїна від похорону будь-якої іншої людини. Те, що відрізняє, переконує Василь, лежить усередині.

Чи він побожний?

— Я не сказав би, що маю фанатичну побожність. Але страх Божий маю.

З хорів Мойсіюк виходить останнім. І вимикає світло.

✞

Колись малим Василь, поки ніхто не бачив, ставав перед телевізором та імітував диригента. Йому подобалося керувати звучанням, тримати емоцію у руці, тягнути її до потрібного щему — й назад. Ліва рука — «то музика», права — щоб рахувати, пояснює він іноді своїм студентам. Тоді це було дитячим кривлянням, але потім стало справою його життя.

Василів батько, агроном із Радянського, що вже років надцять як повернуло собі стару назву П'яннє, не дуже тішився, що син стане музикантом. Така собі, мовляв, професія… Аж поки Василь не вступив до київської консерваторії. Адже мамину родину з діда-прадіда усе село називало «Солов'ями», бо всі вони страшенно любили співати.

У його хаті старші не говорили про минуле. Боялися.

Василь ріс, не замислюючись про коріння. А сьогодні щиро дивується, коли бачить, як глибоко шукає правди про свій рід його донька. Він ріс і ще не знав, що керуватиме хором «Оранта», який пройде обидва етапи постання української Незалежності: безкровний і кривавий. Він ріс, не знаючи, що всю війну найвищим його мистецтвом буде відспівувати ■

Auf der Kirchenempore

Die letzte Musik des ersten Bischofschors von Luzk

Text: Olena Livitska / Foto: Vyacheslav Ratynskyi

Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

An dem Tag wurde Oleksandr Kulja zu Grabe getragen. Sein Nachname klang „militärisch", Kulja bedeutet ja „Kugel". Vor dem Krieg tanzte Kulja gerne. Im Krieg war seine Mission friedlich: Er war Arzt und rettete Leben.

Auf der Kirchenempore steht Wassyl mit dem Rücken zu den Menschen. Es ist bereits September. Die Sonne scheint in die alte Kathedrale hinein, ihr Licht bricht sich an Baugerüsten im Inneren. Da wird unendlich viel renoviert. Die Wandbilder werden mal von einer blauen Baufolie, mal von Holzbrettern oder von Metallstreifen verdeckt. Jesus auf dem Backsteinhintergrund gegenüber blickt direkt auf Wassyls Rücken. In der Tat sieht und hört Wassyl alles mit seinem Rücken. Er hebt die Hände. Als ob er eine Welle fangen möchte. Oder versucht er das Sonnenlicht zwischen den Baugerüsten einzufangen? Seine Hände sind in der Luft eingefroren. Während der Chor "Ewi-i-i-ge Eri-i-i-nnerung..." singt. Und wieder: " Ewi-i-i-ge Eri-i-i-nnerung".

Wassyl ist Dirigent. Oleksandr Kulja ist der Sohn seiner Mitschülerin Switlana Fidrych aus dem Dorf Pjannje in der Region Rivne. Er fiel am 1. September in der Nähe von Nesterjanka in der Region Saporischschja. Er wird in Lutsk begraben.

Wassyl hat Auszeichnungen als Künstler. Er hat lange davon geträumt, einen Chor zu leiten. In diesem Krieg steht er immer wieder auf der Kirchenempore, um Trauerfeier mit Gesang zu begleiten.

BLUTLOSE UNABHÄNGIGKEIT

1989. Pjannje, das Heimatdorf von Wassyl Mojssijuk, an der Grenze zwischen Wolhynien und Riwne, heißt noch Radjanske (Sowjetisch). Wassyl arbeitet erst seit fünf Jahren in Luzk, die Stadt liegt ganz in der Nähe. Er unterrichtet an einer Berufsfachschule für Musik. Nach seinem Studium am Tschajkowskyj-Konservatorium in Kyjiw ist er hierhin zurückgekehrt.

Er musste zu Weiterbildungskursen nach Kyjiw, seine Qualifikation verbessern. Dort angekommen erlebte er die Stadt in Aufruhr. Auf den Straßen, in der Luft, in Gesprächen, zwischen den Mauern von Universitäten und Behörden war das zu spüren. Die Unabhängigkeit bahnte sich überall an.

Dort, in der Hauptstadt, erlebte der junge Musiker aus Luzk zum ersten Mal den Auftritt des Chors „Fresken von Kyjiw“. Das Kollektiv führte ukrainische geistliche Musik auf, aber wie!

„Es war ein echter ukrainischer Chor“, erinnert er sich. „Was wussten wir damals schon über ukrainische Kirchenmusik... Am Konservatorium lernten wir Bortnjanskyj, nahmen aber nur seine Werke über die Natur durch. Und dann erfährt man, dass er die ganzen 35 Konzerte mit geistlicher Musik schrieb. Sie wurden verschwiegen. Und andere Komponisten wie Kyrylo Stezenko, Artem Wedel, Maksym Beresovskyj, Mykola Leontowytsch und viele andere Ukrainer hat es quasi gar nicht gegeben. Damals hat es uns kaum überrascht: typische sowjetische Atmosphäre halt. Ich war nur empört, dass am Konservatorium in Kyjiw alles auf Russisch unterrichtet wurde, in den fünf Jahren meines Studiums gab es nur zwei Dozenten, die ihr Unterricht auf Ukrainisch abhielten. Einmal war da ein Kerl aus Gorkij (russische Stadt, jetzt Nischnij Nowgorod), der nach der Prüfung fragte: „Warum wollten Sie von mir etwas von irgendeinem Lyssenko wissen?“. Ich zu ihm: „Warum wolltest du denn in der Ukraine studieren?“.

Nein, ihm ging es auf keinen Fall um ein Dissidententum. Wassyl kehrte nach Luzk zurück und dachte, er wolle seinen eigenen Chor gründen. Einen sehr besonderen Chor. Seitdem wartete er auf eine Gelegenheit.

Auf dem Platz vor dem Schloss in Luzk gab es bereits Kundgebungen. Nie wieder hat man bei den Kundgebungen in Luzk so viele Menschen gesehen. Mitglieder von „Ruch“ (politische Organisation „Bewegung“) haben einiges bewegt... Sie sprachen über die Hinrichtungen im Luzker Gefängnis aus dem Jahr 1941, über die Suche nach Gruben mit sterblichen Überresten tausender Einwohner von Wolhynien, die vom NKWD ermordet worden waren. Das waren meist junge Menschen aus den ländlichen Kreisen von OUN und „Proswita“ (*ukrainische Untergrundorganisationen, OUN=Organisation der ukrainischen Nationalisten*). Es ging auch um Wassyls Berufsfachschule für Musik, die Sowjets nach dem Krieg im Gefängnisgebäude untergebracht haben. An der Wand entlang der hohen Gefängnistreppe hing eine große Tafel mit Bildern von jungen Musikern. Sie lächelten und strahlten Glück aus.

Jahrzehnte später wird direkt unter der Schwelle am Eingang der Musikschule eine Grube mit sterblichen Überresten Dutzender Hingerichteter gefunden. Hunderte von Luzker Schülern waren jahrelang über sie gelaufen.

„Natürlich wussten wir, dass dort mal ein Gefängnis war. Gelegentlich haben wir unter uns darüber gesprochen. Es wurde erzählt, dass in der Mensa, wo jetzt die Kirche ist, eine Zelle war und im Keller – eine Folterkammer und Gräber, weil dort viel gekalkt wurde. Einmal habe ich aus Dummheit die Tür im Schülerwohnheim aufgebrochen und musste mehrere Nächte im Klassenzimmer schlafen...“ — erinnert sich Wassyl.

Die Klassenzimmer waren ehemalige Gefängniszellen. Wenn abends der diensthabende Beamte den Flur entlangging, hörte Wassyl seine Schritte hinter der Tür und versteckte sich im Kontrabassschrank. Er hatte Angst, weil der diensthabende Beamte zusätzlich noch im Gefängnis arbeitete. Er ging die Flure entlang wie ein Aufseher.

In den 1980er Jahren war es der Lehrer Rostyslaw Kuschniruk, der als erster über die dunkle Vergangenheit der Schule sprach. Seine Angehörigen wurden 1941 in deren Mauern erschossen, seine Eltern und er selbst haben Repressionen erlebt und wurden im Oktober 1944 in ein stalinistisches Lager gesteckt.

Die Kundgebungen gingen weiter. Nicht, dass Wassyl zu jeder gegangen wäre. Aber er beobachtete alles ganz genau. Er freute sich. Er kannte namentlich alle, die damals den Unabhängigkeitsprozess in Luzk vorantrieben.

Nach 1989 dachte Wassyl ständig über einen Chor nach. Aber es wollte dazu nicht kommen. Er leitete ein kleines Ensemble im Haus des Lehrers. Einmal kam Wolodymyr Zhyzherun, ein Luzker Künstler, der in diesem Ensemble sang, auf ihn zu und sagte: „Wassyl, wir haben eine Idee!“.

Während der Kundgebungen in Luzk sammelten die Mitglieder von „Ruch“ Geld für eine ukrainische Kirche. Sie wollten die Heilig-Kreuz-Kirche restaurieren, das Planetarium war dort nicht mehr drin. 1957 verboten die Sowjetbehörden Gottesdienste in dieser Kirche (sie war griechisch-katholisch, ihre Priester predigten in ukrainischer Sprache und unterstützten offen die OUN und die UPA (Ukrainische Aufständische Armee)). Im selben Jahr wurde im Baudenkmal das erste Planetarium der Westukraine eröffnet.

Die Idee, die Wiederbelebung der Kirche zu unterstützen, indem man ihr (und der ganzen Stadt) nicht Geld, sondern einen echten Chor schenkte, stammte von Oleksandr Holowerssa, einem Lehrer an der Pädagogischen Berufsfachschule Luzk. Ein Chorleiter wurde gesucht und Holowerssa bat Wassyl Mojssijuk, die künstlerische Leitung des Chors zu übernehmen.

„Du verstehst das nicht! Ein Berufschor! Alles sehr gute Leute, ich habe schon einige zusammengerufen“, — überzeugte ihn Holowerssa, als Wassyl zunächst zweifelte, ob es wirklich das war, was er wollte.

DER ERSTE GOTTESDIENST

Im August begannen sie mit den ersten Proben, und schon am 27. September 1990 fand in der griechisch-katholischen Heilig-Kreuz-Kirche in Luzk der erste Gottesdienst in ukrainischer Sprache statt. Um sie herum war eine verwüstete Kirche. Der Chor stand an der Stelle, wo normalerweise die Ikonostase aufgestellt wurde, weil es keine Kirchenempore gab, sie wurde für das Planetarium abgebaut. Und es wimmelte nur so vor Menschen.

Der Gottesdienst damals ähnelte einem kleinen ukrainischen Erdbeben. Das Sowjetregime lag in Agonie. Sicherlich waren immer noch KGB-Offiziere unter den Menschen in der Kirche, sie sahen und hörten alles, aber nicht mal das KGB konnte diese Bewegung aufhalten. Wassyl ist sich sicher: jeder wusste es.

Er sah sich im ehemaligen Planetarium um und erinnerte sich, wie er als Schüler zu einer Exkursion hier war und aus irgendeinem Grund nicht daran dachte, dass er in die Kirche ging.

„Man hat uns so gemacht, — scheint Wassyl sich zu entschuldigen, — ich war sogar Kommunist, obwohl nicht lange. So um 1986 wurde ich zum Komsorg (ein niedriger Funktionär der kommunistischen Jugendorganisation Komsomol) ernannt. Ich war jung, gerade aus Kyjiw zurück, aktiv... Und sie sagten, ich muss der Partei beitreten. Meinem Vater daheim hat es nicht gefallen.“ „Wozu brauchst du das?“, - brummte er. Ich bedauerte es schon, wollte ablehnen, aber es war zu spät. Meine Person wird schon überprüft, wurde mir auf Russisch mitgeteilt. Bald darauf schrieb ich einen Kündigungsantrag und konnte die Partei noch vor dem Zusammenbruch der Sowjetunion verlassen.

Als erstes begann der Chor (damals noch ohne Namen, später „Oranta“ genannt) nach Partituren von Werken für Gottesdienste in ukrainischer Sprache zu suchen. Das war damals ausschlaggebend.

Menschen brachten einiges, was sie jahrelang in ihren Häusern versteckt hielten. Sie suchten nach Verbindungen zur Diaspora. Den Bewohnern von Luzk wurde in Kanada, Amerika und Polen geholfen.

„Und wir haben es gefunden! – erzählt der Dirigent. – Es handelte sich um eine Liturgie des Komponisten Mykhailo Telezhynskyj, die für ukrainische Kirchen geschrieben und in den 1930er Jahren veröffentlicht wurde. Jemand brachte alte, zerfledderte Notenblätter zu uns, Heilig-Kreuz-Kirche. Schließlich wurde Telezhynskyi Priester und die Sowjets haben ihn verhaftet. Einer Vermutung zufolge starb er, als er in ein Straflager eskortiert wurde. Es gibt aber auch die Vermutung, dass er hingerichtet wurde, durch Erschießen, im Gefängnis der wolhynischen Stadt Wolodymyr, wo er lebte und arbeitete.

Am 7. November 1990 kam nach Luzk Patriarch Mstyslaw (Skrypnyk), Chorunzhyj (ein Dienstrang bei Kosaken, vergleichbar mit Leutnant) der Armee der Ukrainische Volksrepublik, Neffe von Symon Petljura und nun das Oberhaupt der Ukrainischen griechisch-katholischen Kirche. Es war eines der wichtigsten Ereignisse jener Zeit in Wolhynien. Er wurde in der Heilig-Kreuz-Kirche empfangen.

„So ein hagerer alter Mann, aber er konnte ganz fest mit der Faust auf den Pult schlagen. Ich erinnere mich sehr gut an seine Predigt. Er sprach über die ukrainische Kirche in der Ukraine“, erinnert sich Wassyl Mojssijuk an Patriarch Mstyslaw.

Später wird „Oranta“ bei der Denkmaleinweihung in Berestetschko singen, im Juni 1991 wird sich sogar der ukrainische Präsident Krawtschuk dorthin trauen. Wassyl sagt, dass er noch nie so viele Menschen gesehen hat. Und so viele Masepa-Kappen (Kopfbedeckung der Armee der Ukrainischen Volksrepublik) an einem Ort.

Damals sang der Chor zum ersten Mal die ukrainische Nationalhymne „Noch nicht starb die Ukraine...“ — auf Wunsch des Publikums.

„Wir verließen die St.-Georg-Kirche, in der wir gesungen hatten, und sahen ein Meer von Menschen. Ich drehte den Kopf, neben mir stand General Walentyn Nedryhailo, vom Innenministerium. Es war schon interessant. Ich erinnerte mich gut an ihn, denn jeder wusste damals, dass er derjenige war, der den Dissidenten Stepan Chmara verhaftete, nun war er hier und sah sich die Masepa-Kappen an,“ — Mojssijuk schweigt eine Weile und fügt hinzu: „Damals sprach man oft darüber, dass wir unsere Unabhängigkeit ohne Blut bekommen haben. Das Blut kam erst jetzt.“

In einem Jahr, wenn die zentrale Kathedrale von Luzk, die Dreifaltigkeitskathedrale, von Moskau in ukrainische Hände übergeht, wird der Chor „Oranta“ dort die Kirchenempore besteigen. Später wird er zu einem Bischofschor und gleichzeitig zu einem einzigartigen Kollektiv, das in Italien, Spanien, Deutschland und Polen auf Tournee geht und eine Auszeichnung nach der anderen holt.

Damals, so Mojssijuk, kam es in der Ukraine zu einer wahren Explosion in der Chorkunst. Plötzlich wurde endlos viel geistliche Musik neu entdeckt. Nach der ukrainischen Unabhängigkeit wurde in jeder Regionalhauptstadt, mit Ausnahme von Luzk und Riwne, ein Stadtchor gegründet.

„Ich verstehe erst jetzt, wie wir zu Sowjetzeiten zu Menschen zweiter Klasse gemacht wurden. Zu solchen, die keine eigenen Komponisten und keine eigene Musik haben durften. Heute wissen wir, dass es sich dabei um vergessene weltberühmte Namen handelt. Ich denke oft darüber nach, wenn ich mich an mein Studium erinnere. Einmal zogen wir als Koljadnyky (Sternsinger) durch das Wohnheim des Konservatoriums, und am nächsten Tag musste wir alle im Büro des Partorgs (Parteifunktionär) vorsprechen. Am Tisch saß ein unangenehmer Mann in Grau, wir wurden einer nach dem anderen hereingerufen und „ausgefragt“.

BLUT

Am Abend vor dem 24. Februar beschloss Wassyls Tochter Katja plötzlich, die Aufnahme des „Gebets für die Ukraine“ von „Oranta“ in sozialen Netzwerken zu veröffentlichen.

„Papa, lass uns das endlich machen.“

„Katja, wir haben noch alle Zeit der Welt...“

Das „Gebet für die Ukraine“ wurde von Mykola Lyssenko vertont. Mit diesem Gebet endeten die Gottesdienste in den griechisch-katholischen Kirchen der Ukraine in der Zeit vor der sowjetischen Besatzung. Traditionell in der Arrangement-Fassung von Oleksandr Koschyz. Von dem Dirigenten Koschyz, der 1919 im Auftrag von Symon Petljura die legendäre Ukrainische republikanische Kapelle auf ihrer Welttournee begleitete, um die ukrainische Stimme hörbar zu machen. Unter anderem auch das Lied „Schtschedryk“, das später als „Carol oft the Bells“ überall berühmt wurde.

...Während Wassyl schlief, veröffentlichte Katja einen Beitrag auf Facebook. Bis an diesem Morgen die ersten Raketen auf den Flughafen Luzk fielen, blieben nur noch wenige Stunden. Auf Wassyls Facebook-Seite ist dieser Beitrag mit dem Gebet von „Oranta“ immer noch ganz oben im Feed angepinnt, vor dem Hintergrund des legendären gleichnamigen Mosaiks in der Sophienkathedrale in Kyjiw. Als ob alle Ereignisse danach weniger bedeuten würden.

„Gegen 5 Uhr hörte ich Flugzeuge draußen brummen. Ich dachte: Gut gemacht, übt weiter. Und schlief wieder ein.

Was machen Dirigenten, wenn der Krieg beginnt? Mojssijuk hatte immer etwas transportiert. Benzin. Diesel. Endlose Kanister, weil er eine Stelle gefunden hat, wo es jede Menge davon gab. Später erreichten Wolhynien die ersten Schutzsuchenden aus anderen Regionen. Sie wurden auch im Wohnheim der Berufsfachschule untergebracht, wo er Dirigierkunst unterrichtet. Und er übernahm wieder Transporte. Herde. Möbel.

Am 4. März vertonte der lettische Komponist Rihards Dubra unter dem Eindruck der Ereignisse in der Ukraine das „Vaterunser“. Über Petro Suchozkyj, den Organisten der katholischen Kathedrale in Luzk, leitete er sein Werk an „Oranta“ weiter.

Im Mai betrat der Chor „Oranta“ zum ersten Mal seit Beginn des russischen Überfalls die Bühne. Ein Wohltätigkeitskonzert mit geistlicher Musik wurde in der Kirche veranstaltet, um Geld für die Streitkräfte der Ukraine zu sammeln. Alle fürchteten, dass die Menschen sich gerade kaum für Musik interessieren würden.

Sie irrten sich. Menschen kamen in Strömen. „Oranta“ sang das „Vaterunser“.„Die Musik ist gut, — sagt Wassyl. — Wir komponierten ein Konzert und schickten es an Rihards und an den polnischen Rundfunk. Diese Musik war aus der Empathie nach dem russischen Überfall entstanden.

Wir kennen die Betende, die Oranta, immer als Mutter Gottes mit flehend erhobenen Händen. Sie ist die Fürsprecherin, die sich an Gott wendet. Die wichtigste Oranta des Landes, in der Sophienkathedrale in Kyjiw, wird noch „Unzerstörbare Mauer“ genannt. Weil sie zehn Jahrhunderte und viele Kriege überlebte.

Seit 2014 begleitet die „Oranta“ von Luzk die Trauerfeiern für gefallene Kriegshelden in der Hauptkathedrale der Stadt. In der letzten Zeit vergeht kaum eine Woche, in der sie nicht zu diesem Anlass auf die Kirchenempore steigen.

TRAUERGESANG

„Es gehört zu unserer Natur, dieses gemeinsame Singen, - Wassyl Mojssijuk erklärt, warum der Trauergesang so wichtig für den ukrainischen Beerdigungsritus ist. - Wir singen bei Hochzeiten, Taufen, Beerdigungen... Ukrainer singen gerne gemeinsam. Die Polyphonie gehört zu uns.

Wenn eine Trauerfeier für einen Helden stattfindet, kann Wassyl Mojssijuk kaum den ganzen Chor versammeln, weil jedes Mitglied irgendwo seiner normalen Arbeit nachgeht. Obwohl der Chorleiter ständig davon träumt, ist aus seinem Chor immer noch kein Berufschor geworden, nicht mal ein städtischer. Trotz aller Verdienste ist er nur ein Kirchenchor. Die Chormitglieder (die meisten sind Berufsmusiker) kommen zu Proben in ihrer Freizeit - seit 32 Jahren, zweimal pro Woche.

Auf die Empore der Dreifaltigkeitskathedrale gelangt man, wie es oft in alten Kirchen üblich ist, über eine Seitentür, eine steile Treppe hinauf, vorbei an kleinen Fenstern, die Schießscharten ähneln und durch die man den Hauptplatz von Luzk sehen kann.

Wenn der Chor auf die Empore hinaufgeht, ist der Platz voller schwarzer Kopftücher. Schwarze Köpfe strömen vor die Kathedrale. Menschen tragen oft gelbe und blaue Chrysanthemen.

„Für Katholiken ist hier vor allem ein Instrument, die Orgel, sehr wichtig. In der orthodoxen ukrainischen Tradition ist die Stimme das Wichtigste, der Gesang. Trauergesang für den Krieger. Horcht hinein“, — fährt Mojssijuk fort. Meistens ist der Dirigent als erster da. Verteilt die Partituren. Nimmt seinen Platz ein. Und schaut nach unten. Das Schlimmste für ihn ist, geschlossene Särge zu sehen. Und dann noch ein Korowaj (schön verzierter Brotlaib, meistens für Hochzeiten) auf dem Sarg. Es ist unerträglich, mit seinen 62 Jahren ansehen zu müssen, wie jemand wegen des Krieges jung und unverheiratet diese Welt verlässt. „Manchmal weine ich. Das ist nicht typisch für mich, aber es kommt vor. Wenn es mich mitnimmt“, - so Wassyl, als würde er seine Schwäche eingestehen.

„Heiliger Gott“ ertönt. Dann das „Vaterunser“. Dann — Troparien, etwas über die Welt, in der „es keine Krankheiten gibt, kein Seufzen und das Leben endlos ist“. Der Chor „Oranta“ singt bei jeder Beerdigung eines Helden die Musikstücke, die von Mychajlo Telezhynskyj, einem Petljura-Mitstreiter und Dirigenten des ersten Ukrainischen Nationalchors, dem Staatsinspektor der Streitkräfte der Ukrainischen Volksrepublik, zusammengestellt worden war. Der Höhepunkt ist für Wassyl immer das Lied „In ewiger Erinnerung“.

„Ich weiß nicht, wer es geschrieben hat und wann. Aber ich bemühe mich so sehr, dieses „In ewiger Erinnerung“ zu etwas Besonderem, Makellosem zu machen. Verstehen Sie? Das ist doch die letzte Musik“.Wenn es um Trauergesang geht, unterscheidet sich die Beerdigung eines Soldaten nicht von der Beerdigung eines anderen Menschen. Wassyl ist überzeugt, dass der Unterschied im Inneren liegt. Ist er gläubig?

„Ich würde nicht sagen, dass ich religiöser Fanatiker wäre. Aber ich fürchte mich vor Gott“.

Mojssijuk ist der letzte, der die Empore verlässt. Und er schaltet das Licht aus.

✞

Als Wassyl noch klein war, stellte er sich oft vor den Fernseher und machte einen Dirigenten nach, wenn niemand zusah.

Er mochte es, den Klang zu kontrollieren, die Emotion in der Hand zu halten, sie bis zur gewünschten Tonhöhe zu ziehen und zurückzuholen. Die linke Hand „ist die Musik“, die rechte - zum Zählen, erklärt er manchmal seinen Schülern. Was mal als Kinderspiel begann, ist sein Lebenswerk geworden.

Wassyls Vater, ein Agrarwissenschaftler aus dem Dorf Radjanske, das bereits vor zig Jahren zu seinem alten Namen Pjannje zurückgekehrt ist, war nicht sehr glücklich darüber, dass sein Sohn Musiker werden wollte. Das ist ein „geht so“ Beruf, meinte er... Bis Wassyl das Studium am Konservatorium in Kyjiw begann. Schließlich nannte das ganze Dorf die Familie seiner Mutter „Nachtigallen“, weil sie alle gerne sangen.

In seinem Haus sprachen die Älteren nicht über die Vergangenheit. Sie hatten Angst. Wassyl wuchs auf, ohne an seine Wurzeln zu denken. Heute ist er aufrichtig überrascht, dass seine Tochter so fleißig nach der Wahrheit zu ihrer Familiengeschichte sucht. Er wuchs auf, ohne zu wissen, dass er eines Tages den Chor „Oranta“ leiten würde, der beide Phasen der ukrainischen Unabhängigkeitsprozesses durchlaufen würde: die unblutige und die blutige.

Er wuchs auf, ohne zu wissen, dass den ganzen Krieg lang seine höchste Kunst darin bestehen würde, während der Trauerfeier zu singen ■

Крихти

Як пережите в Голодомор довелося замовчувати кільком поколінням вцілілих

Текст: Ірина Небесна / Ілюстрація: Анастасія Молдаван

Двоє незнайомців зайшли на подвір'я.

— Кожухар Сидір Павлович?

— Так…

Розмова була короткою: «Якщо щось і було, то щоб ти про це забув, зрозумів? А як балакатимеш далі… Не здох тоді, то здохнеш тепер».

Тоді — не стало половини його рідного села Коробчине на Кропивниччині. А в самого Сидора — половини сім'ї.

— Мали курей з десяток, мали яйця. То вона дітям по яєчку дасть, а собі не бере — скупа була до себе. Казала: «Приїде Сидір — тоді їстимемо». І померла, — розповідає про жінку, яка так і не стала їй свекрухою. Говорить спокійно, без емоцій. Хоча паузи видають: скільки разів не розказуй, ця історія не стане менш страшною.

Коли у селі вмирають родинами, смерть стає буденною, а люди — на позір байдужими. Прийшли сестра й мати Сидорової Мані, одягнули її, поклали серед хати на рядні — й пішли. Чому ніхто не виніс тіла чи бодай не розказав про це чоловікам, які збирали мертвих селом? Тепер уже неважливо.

Двоє дітей лишилися в хаті з тілом мертвої матері. Сиділи на печі й чекали. То було літо. Коли сусідка Кожухарів зрозуміла, що давно не бачила Мані, калюжа з-під тіла померлої дотекла до порога.

Голова колгоспу, двоюрідний брат Сидора, ситуацією не переймався: «Ваш десь тиняється, а я буду йому сім'ю содержать?». Але дав добро, щоб зробили труну.

Сусідка зібрала жінок із їхнього кутка, щоб Маню поховати. А що не могли вже її перекласти в труну, то рогачами, якими у піч горщики з їжею ставлять, накрутили за краї те рядно і так укинули у збитий із дощок ящик.

В одній з тих ям на кладовищі вона чи не єдина, мабуть, має труну. Сусідка в той самий день відвела Митю з Настею в сиротинець, куди приводили інших дітей — більшість переживали своїх батьків лише ненадовго. Залишила під дверми зі словами: «Плачте здóрово, щоб вас почули». Діти чемно виконали настанову. Няньки піклувалися про Митю з Настею, поки не повернувся батько.

Натоді в хаті вже не було нічого. А курей покрали.

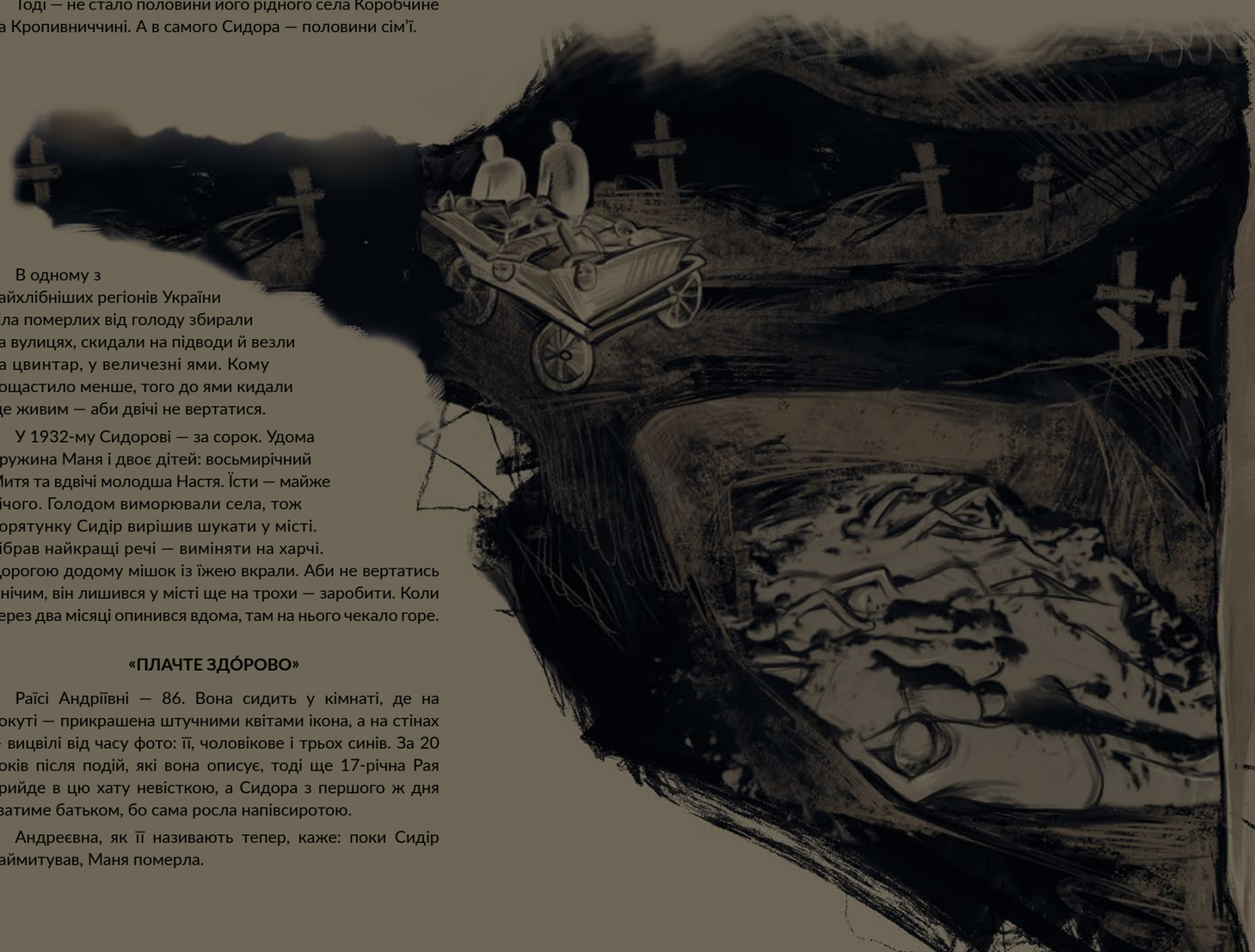

В одному з найхлібніших регіонів України тіла померлих від голоду збирали на вулицях, скидали на підводи й везли на цвинтар, у величезні ями. Кому пощастило менше, того до ями кидали ще живим — аби двічі не вертатися.

У 1932-му Сидорові — за сорок. Удома дружина Маня і двоє дітей: восьмирічний Митя та вдвічі молодша Настя. Їсти — майже нічого. Голодом виморювали села, тож порятунку Сидір вирішив шукати у місті. Зібрав найкращі речі — виміняти на харчі. Дорогою додому мішок із їжею вкрали. Аби не вертатись з нічим, він лишився у місті ще на трохи — заробити. Коли через два місяці опинився вдома, там на нього чекало горе.

«ПЛАЧТЕ ЗДÓРОВО»

Раїсі Андріївні — 86. Вона сидить у кімнаті, де на покуті — прикрашена штучними квітами ікона, а на стінах — вицвілі від часу фото: її, чоловікове і трьох синів. За 20 років після подій, які вона описує, тоді ще 17-річна Рая прийде в цю хату невісткою, а Сидора з першого ж дня зватиме батьком, бо сама росла напівсиротою.

Андреєвна, як її називають тепер, каже: поки Сидір наймитував, Маня померла.

СВЕКОР, ЯКИЙ НАВЧИВ ПЕКТИ ХЛІБ

— Батько був хорошою людиною. Жодного разу не обідив, а коли, бува, мій Митя зі мною сварився, то завжди за мене заступався, — Раїсі Андріївні важко схарактеризувати чоловіка, який навчив її ледь не всього, що вона вміє. Навіть пекти хліб. — От він на печі лежить, голова на краю, і підказує: «Сип борошна три миски. Лий воду. Колоти, я скажу, скільки треба. Давай запарку!»

Для запарки треба закип'ятити воду з хмелем, а тоді в макітерці заколотити все це з борошном, щоб тісто загусло. Згодом додати домашні дріжджі — і на піч у жар. Коли тісто підходило, тоді з нього вчиняли хліб.

Сидір усе вмів робити. А чого не вмів, того навчився. Невисокий, русявий, світлоокий — не одна жінка в селі пропонувала йому зійтися. А він усе відмахувався: «Хватить уже, пробував».

Як забрав дітей із сиротинця, то знайшов іншу Марію. Сама його й засвата. «Давай, — каже, — Сидоре, будемо жить, я буду дітей глядіть». Без жінки в хаті важко. Погодився.

— Зварить та Марія якусь юшку, сядуть їсти (а раніше ж усі їли з однієї миски), так вона гущу собі й батькові, а дітям саму юшечку. «Їжте, — каже, — діточки!». Батько глянув, що не буде діла, забрав дітей та й повернувся у свою хату.

Більше не одружувався. Та й не до того скоро стало: зароблене закінчилося, а голод — ні. Наступною померла Настя. Її навіть не було кому завезти на кладовище — поховали біля рідної хати. Маленький Митя опух, сидів на лаві й дивився, як із п'ят крапає вода — від голоду шкіра ставала тонкою, як папір, і репалася. Рідина, яку тіло намагалося зберегти, витікала з нього разом із життям.

Знесилений Сидір посадив ледь живого Митю на покутті — аби з вулиці крізь жодне з вікон не побачили. Тоді вже говорили й про те, як у селах зникають діти.

Сказав: «Сиди, нікуди не виходь, як будуть гукати, не відкривай нікому. А я піду їсти шукати». Але Митя й не міг би нікуди піти — від голоду він утратив зір.

— От він ішов, а їхала підвода, на яку збирали мертвих людей. Бачать, що він уже йде-спотикається, нікудишній, та й вкинули його на неї, повезли на кладовище. А там — у яму до мертвих. Він був не перший, з ким так вчинили… — Раїса опускає очі на різьблений костур, на який спирається увесь час. Кілька секунд мовчки його стискає і веде далі. — Лежав-лежав аж до ночі. А тоді холодніше стало, свіже повітря і чи роса то була, чи дощ — прийшов до тями. Бо ж це вони його як вкинули, то він чи злякався, чи вже не розумів нічого. А це одійшов та нагадав, що вдома дитина зачинена сидить. І що ж із нею буде?

Пощастило, що засипати яму полінувались. Але й вилізти з неї було майже годі — не мав сили навіть на ноги стати. Десь поруч намацав костур — когось з односельців укинули разом з ним. Те, що за життя допомагало одному, по його смерті допомогло й Сидору. Ціпком почав видовбувати заглибини. Чіплявся за них руками, що вже ледве слухались, але виліз.

Частину цієї історії Раїса Андріївна знає навіть не від свекра, а він свого старшого сина. Лише йому Сидір розповідав: у тій ямі його врятував не лише чужий костур. Якоїсь миті здалося, що відчуває запах хліба. І в чиїйсь кишені таки намацав сухаря, що так і не врятував життя його власнику. Але врятував Сидорове.

Йшов, повз рачки, знову йшов, лежав, тоді через силу знову йшов. Пам'ятав — син у хаті сам. Коли Сидір відчинив двері рідної хати, Митя ще був живий — згорнувся клубочком і спав на лаві — там, де його й залишили.

Хтозна, чи той чужий сухар справді дав стільки сили, а чи втомлений голодом розум якось прояснів, але Сидір згадав: у яру, не так далеко від їхньої хати, колись бачив горбик землі — нора! Якщо і був якийсь шанс вижити — то ось він. Пішов Сидір на яр з мішком у руках, накинув його на вхід у нору, обклав краї камінням, поруч розпорпав дірку і запалив вогнище, щоб дим тягнуло. З нори просто в мішок виліз борсук.

Бур'яни, лобода, «калачики» і шматки борсука — цією юшкою Сидір урятував себе і Митю. До дитини потроху вернувся зір.

Тим часом стара хата помалу стала завалюватися. Тож Сидір із сином трохи жив по чужих — поки не «стяглись» на нову. Настя, як і багато односельців, так і лишилась похованою на своєму подвір'ї.

ЖОДНОЇ ЯМИ

Десь у 1959 чи 1960-му в селі почали ловити «Голос Америки». І в одній з програм ведучий розповідав історію Сидора — чоловіка, якого ледь не поховали живцем під час голоду. Давно вже відгриміла заява Рафала Лемкіна — правника, який першим розповідав про геноцид українців у 1932-1933 роках. Світ уже годі було обманути. В Сидорову історію вірили, її не лише оповідали в деталях, хтось навіть назвав дикторам його ім'я, по батькові й прізвище. Та ще й назву села. Припускають, її міг розповісти хтось із селян, яким вдалося емігрувати, однак хто саме — так ніколи й не довідалися.

Незабаром біля Сидорової хати зупинилось авто, і незнайомці, не гаючи часу, сказали господарю замовкнути і забути.

Чи обговорювали односельці пережите? Якщо й так, то робили це тихо. Село не мало часу на проживання горя — колгосп вимагав виконання планів. А потім війна, а тоді ще один голод — повоєнний. Сидір після «відвідин» заборонив рідним порушувати цю тему. Якщо хто й питав його про яму на кладовищі, він відказував, що його туди не кидали. Жодної ями. Жодної напівсмерті та дивного порятунку. Натомість — майже 45 років мовчанки. Лише найстаршому онукові розповідав тихцем, що тоді пережив насправді. Але наказував: поки живе — нікому ні слова.

— За хліб сварився, це правда, — Раїса Андріївна згадує Сидорові звички. — Отак, було, збирає все до крихти на столі, аби не пропало. І я теж так роблю.

Жестами показує, як згортає в долоню крихти хліба і кладе їх до рота. Жінка дотримала слова — і за 45 років по смерті Сидора розповідає його історію, по крихтах зібрану з його спогадів. Жінка, що росла без батька, береже історію чоловіка, в якого Голодомор забрав доньку. Береже так само і рецепт хліба, який він навчив її пекти ■

*

У Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932-33 років близько 880 тисяч імен. Серед них є перелік із 55 коробчан. Троє — з прізвищем Кожухар. Двоє — з Сидорової родини.

«Кожухар (ім'я невідоме), р.н. невід., від голоду.

Кожухар (ім'я невідоме), дитина, р.н. невід., від голоду.

Кожухар (ім'я невідоме), дитина, р.н. невід., від голоду».

Krümel

Wie Generationen von Überlebenden den Holodomor verschweigen mussten

Text: Iryna Nebesna / Illustration: Anastasiia Moldavan
Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

Zwei Fremde tauchten vor der Hütte auf.
„Koschuhar Sydir Pawlowytsch?“
„Ja…“
Das Gespräch war kurz: „Selbst wenn wirklich was war, tust du gut daran, es zu vergessen, verstanden? Und wenn du weiter so viel plapperst… Damals bist du nicht krepiert, dafür krepierst du vielleicht heute.“

Damals… war die Hälfte seines Dorfes gestorben, Korobtschyne, nicht weit von der Stadt Kropywnyzkyj. Sydir selbst hatte die halbe Familie verloren. In einer Region, die reich war an Getreide, wie nur wenige andere in der Ukraine, wurden die Leichen von Verhungerten von den Straßen aufgesammelt, auf den Ladeflächen von Wägen gestapelt und schließlich in gigantischen Guben auf dem Friedhof versenkt. Wer weniger Glück hatte, den sammelte man noch bei lebendigem Leibe ein, um den Weg nicht zweimal machen zu müssen.

1932 war Sydir über 40. Er hatte eine Frau, Manja, und zwei Kinder: den achtjährigen Mytja und die halb so alte Nastja. Zu essen gab es fast nichts. Die Dörfer wurden ausgehungert, deshalb suchte Sydir Rettung in der Stadt. Er suchte die besten Gegenstände zusammen, um sie gegen Lebensmittel einzutauschen. Auf dem Nachhauseweg wurde ihm die Tasche mit dem Essen gestohlen.

Um nicht mit leeren Händen vor der Tür zu stehen, blieb er noch etwas in der Stadt, um Geld zu verdienen. Als er zwei Monate später in sein Dorf kam, erwartete ihn ein großes Leid.

„WEINT KRÄFTIG“

Raissa Andrijiwna ist 86. In einer der Ecken ihres Zimmers hängt eine mit Plastikblumen verzierte Ikone, an den Wänden sieht man vergilbte Fotos: von ihr selbst, ihrem Mann, ihren drei Söhnen. 20 Jahre nach den Ereignissen, von denen sie jetzt erzählt, ist die damals 17jährige als Schwiegertochter in diese Hütte gekommen. Sydir hat sie vom ersten Tag an Vater genannt, weil sie selbst als Halbwaise groß geworden ist.

Andrejewna, wie sie heute genannt wird, sagt: Während Sydir sich als Gelegenheitsarbeiter verdingte, starb Manja. „Sie hatten um die zehn Hühner, Eier. Den Kindern gab sie immer davon, aber sich selbst – nichts. Streng war sie zu sich, sagte: Wenn Sydir wiederkommt, dann essen er und ich. Und dann starb sie.“ So erzählt Andrejewna von der Frau, die ihre Schwiegermutter hätte werden sollen. Sie spricht ruhig, ohne Emotionen. Aber ihre Pausen verraten: Die Geschichte wird nicht weniger schrecklich, nur weil sie schon oft erzählt wurde.

Wenn in einem Dorf gleich ganze Familien sterben, wird der Tod zu etwas alltäglichem und den Menschen scheinbar gleichgültig. Manjas Schwester und Mutter kamen in die Hütte, besahen sich die Tote, legten sie in der Mitte der Stube auf ein Betttuch und gingen wieder. Wieso brachte niemand den Körper nach draußen oder rief wenigstens die Männer herbei, die im Dorf die Toten aufsammelten? Heute ist das nicht mehr wichtig.

Die beiden Kinder blieben allein mit der Leiche ihrer Mutter in der Hütte zurück. Sie saßen auf dem Ofen und warteten. Es war Sommer. Als der Nachbarin der Familie Koschuhar klar wurde, dass sie Manja länger nicht mehr zu Gesicht bekommen hatte, reichte die Pfütze, die sich unter dem Körper der Toten gebildet hatte, schon bis zur Türschwelle.

Den Vorsitzenden der Kolchose, Sydirs Cousin, ließ die Situation kalt: „Der treibt sich rum und ich soll mich um seine Familie kümmern?“ Aber wenigstens war er einverstanden, dass ein Sarg gezimmert wurde. Die Nachbarin rief die anderen Frauen zusammen, um Manja zu begraben. Und weil sich die Leiche nicht mehr anfassen ließ, wickelte man die Enden des Betttuchs um die Ofengabeln, mit denen sonst Töpfe in der Glut hin und her bewegt wurden, und hob das Bündel in den Brettersarg.

In einer der Gruben auf dem Friedhof ist sie vielleicht die Einzige, die einen Sarg hat. Noch am Tag der Beerdigung brachte die Nachbarin Mytja und Nastja in das Waisenhaus, wo die meisten Kinder ihre Eltern nur um ein Weniges überlebten. Sie ließ die Kinder an der Tür stehen und riet ihnen: „Weint kräftig, damit sie euch auch hören.“ Und das taten die Kinder. Im Waisenhaus kümmerte man sich um sie, bis ihr Vater wiederkam.

Da war die Hütte schon ganz leer. Und auch die Hühner hatte jemand mitgenommen.

DER SCHWIEGERVATER, DER SIE BROT BACKEN GELEHRT HAT

„Vater war ein guter Mensch. Sagte nie ein böses Wort und wenn mein Mytja mit mir gestritten hat, verteidigte er mich immer.“ Raissa Andrijiwna fällt es schwer, den Mann zu beschreiben, von dem sie beinahe alles gelernt hat, was sie heute kann. Sogar Brot backen. „Er liegt auf dem Ofen, den Kopf am Rand, und erklärt: Drei Schüsseln Mehl. Dann Wasser. Ich sag, wenn du genug geknetet hast. Und jetzt den Sauerteig!“

Für den Sauerteig braucht es kochendes Hopfenwasser, das man in der Schüssel dann mit dem Mehl verrührt, damit der Teig fest wird. Dann Hefe dazu, und ab in die Hitze des Ofens. Wenn der Teig so weit war, konnte man das Brot machen.

Sydir machte einfach alles. Und was er nicht beherrschte, das lernte er. Mittelgroß, rothaarig, mit hellen Augen – verschiedene Frauen aus dem Dorf wollten mit ihm zusammenleben. Aber er hat immer nur abgewunken: „Hatte ich schon, brauch ich nicht.“

Als er die Kinder aus dem Waisenhaus holte, fand er zunächst eine zweite Manja. Sie umwarb ihn. „Sydir,“ sagte sie, „tun wir uns doch zusammen, ich werd mich um die Kinder kümmern.“ Ohne Frau in der Hütte lebt sichs schwer. Also war er einverstanden.

„Da kocht diese Manja irgendeine dünne Suppe, sie setzen sich zum Essen (und damals aßen alle aus einer Schüssel), und was macht die? Nimmt den ganzen Bodensatz für sich und Vater, uns Kindern bleibt nur die Flüssigkeit. Esst, Kinderlein, sagt sie noch. Vater sah das und verstand, dass es nichts würde mit ihnen. Er nahm die Kinder und ging in seine Hütte zurück.“

Er heiratete nicht wieder. Und überhaupt hatte er andere Sorgen: Das verdiente Geld war bald aufgebraucht, der Hunger aber ging weiter. Als nächste starb Nastja. Es fand sich nicht einmal jemand, der sie auf den Friedhof gebracht hätte. Also begruben sie sie neben der Hütte. Der kleine Mytja schwoll an, saß auf der Bank und sah dem Wasser dabei zu, wie es aus seinen Fersen tropfte – wegen der Unterernährung wurde die Haut dünn wie Papier und platzte. Die Flüssigkeit, die der Organismus in sich behalten wollte, strömte aus ihm heraus, und das Leben gleich mit.

Der entkräftete Sydir setzte Mytja, mehr tot als lebendig, in eine Ecke der Hütte. Damit ihn von der Straße aus niemand sähe. Damals sprach man auch schon davon, dass in Dörfern Kinder verschwanden.

Sydir sagte: „Bleib hier sitzen, geh ja nicht fort, mach niemandem auf. Ich gehe Essen suchen.“ Doch Mytja konnte nicht mehr fort. Wegen des Hungers sah er nichts mehr.

„Dann ging er durchs Dorf, als ihm ein Wagen entgegenkam, der die Toten aufsammelte. Die auf dem Wagen sahen, dass er sich kaum noch auf den Beinen hielt, also sammelten sie ihn ein und fuhren zum Friedhof. Schmissen ihn dort in die Grube, zu den Toten. Er war nicht der erste, mit dem sie das machten…“ Raissa senkt den Blick auf ihren Gehstock mit den Schnitzereien, auf den sie sich die ganze Zeit gestützt hat. Einige Sekunden lang knetet sie den Griff, dann spricht sie weiter. „Er lag dann da, bis es Nacht wurde. Dann kühlte es ab, die Luft wurde frisch, Tau ging nieder oder es begann zu tröpfeln, jedenfalls kam er wieder zu sich. Denn wie sie ihn in die Grube geworfen hatten, war er vor Schreck ganz besinnungslos geworden, oder aber er verstand schon vorher nicht, was mit ihm passierte. Und dann liegt er da und ihm fällt ein, dass zuhause eingesperrt der Junge sitzt. Und was wird aus dem?“

Er hatte noch Glück, dass sie zu faul waren, die Grube zuzuschütten. Aber hinausklettern war schwierig genug – seine Beine gehorchten ihm nicht. Irgendwo zwischen den Körpern fühlte er einen Gehstock – jemanden aus dem Dorf hatte man mitsamt seiner Gehhilfe hier hineingeworfen. Was zu Lebzeiten dem anderen eine Hilfe gewesen war, diente nun Sydir. Mit dem Stock machte er Kuhlen in die Grubenwand. Und obwohl seine Arme nicht mehr wollten, schaffte er es irgendwie hinaus.

Einen Teil dieser Geschichte kennt Raissa Andrijiwna nicht vom Schwiegervater, sondern von ihrem älteren Sohn. Nur ihm vertraute Sydir an: Aus der Grube hatte ihn ein fremder Gehstock gerettet. Und fremder Zwieback. Denn auf einmal glaubte er, Brot zu riechen. Und bei irgendwem in der Tasche ertastete er tatsächlich ein Stück Zwieback, der seinem Besitzer das Leben nicht mehr retten konnte. Aber Sydirs Leben rettete er. Er ging, kroch, ging wieder, lag, zwang sich dazu, weiterzugehen. Dachte – der Kleine ist alleine in der Hütte. Als Sydir die Tür öffnete, war Mytja am Leben – er hatte sich zusammengerollt und schlief auf der Bank. Dort, wo Sydir ihn hingesetzt hatte.

Wer weiß, ob es wirklich der fremde Zwieback war, der den vom Hunger geschwächten Verstand plötzlich klar sehen ließ, aber Sydir fiel ein: In der Schlucht, gar nicht weit von ihrer Hütte, hatte er einmal einen Erdhaufen gesehen – da musste also ein Bau sein! Wenn es eine Chance auf Überleben gab, dann nur so. Sydir nahm einen Sack und ging zur Schlucht, platzierte ihn am Eingang des Baus, machte die Seiten mit Steinen fest, stach nebenan ein kleines Loch und machte Feuer, um den Bau auszuräuchern. Bald kam aus dem Bau direkt in den Sack ein Dachs gekrochen.

Unkraut, Gänsefuß, Malven und Stücke vom Dachs – mit dieser Brühe rettete er Mytja und sich. Langsam kehrte auch seine Sehkraft zurück.

Währenddessen begann die altersschwache Hütte, zusammenzufallen. Also lebten Sydir und sein Sohn eine Weile bei Fremden – bis sie genug für eine neue Hütte zusammenhatten. Nastja blieb, wie viele andere Dorfbewohner auch, in ihrem Hof begraben.

KEINE GRUBE

Es muss 1959 oder 1960 gewesen sein, als die Leute im Dorf begannen, Radio Free Europe zu empfangen. In einer Sendung erzählte der Moderator die Geschichte von Sydir, dem Mann, der während des großen Hungers um ein Haar lebendig begraben worden wäre. Zu diesem Zeitpunkt hatte der Jurist Raphael Lemkin der Welt schon vom Genozid an den Ukrainern in den Jahren 1932-1933 erzählt. Lange genug war gelogen worden. Die Menschen glaubten Sydirs Geschichte, denn sie wurde nicht nur in allen Einzelheiten erzählt, sondern auch mit seinem Vor-, Nach- und Vatersnamen. Sogar das Dorf wurde beim Namen genannt. Man vermutet, ein Dorfbewohner, dem die Emigration gelungen war, hatte die Geschichte erzählt, doch wer genau, kam nie heraus.

Bald darauf hielt das Auto bei Sydirs Hütte und die beiden unbekannten Männer sagten dem Hausherrn, er solle die Klappe halten und alles vergessen.

Redeten die Dorfbewohner über das Erlebte? Wenn ja, dann hinter vorgehaltener Hand. Das Dorf hatte keine Zeit, sich mit seinem Leid zu beschäftigen, die Kolchose verlangte die Erfüllung des Plans. Und dann kam der Krieg. Und nach dem Krieg der nächste Hunger. Nach dem „Besuch“ verbot Sydir seiner Familie, über das Thema zu sprechen. Und wenn jemand nach der Grube auf dem Friedhof fragte, entgegnete er, da habe man ihn niemals hineingeworfen. Keine Grube. Kein halber Tod und keine wunderliche Errettung.

Stattdessen – fast 45 Jahre Schweigen. Und nur seinem ältesten Enkel erzählte er unter dem Siegel der Verschwiegenheit, was er wirklich erlebt hatte. Aber er bat ihn: Zu keinem ein Wort, so lange er lebte.

„Wegen des Brotes konnte er sich aufregen, das stimmt“, erinnert sich Raissa Andrijiwna an Sydirs Gewohnheiten. „Er hat noch den letzten Krümel vom Tisch aufgelesen, damit nichts verloren ging. Und ich mache das auch so.“

Sie führt vor, wie es aussah, wenn er sich Brotkrümel in die Handfläche wischte und die Hand dann zum Mund führte. Raissa hat Wort gehalten: 45 Jahre nach Sydirs Tod erzählt sie seine Geschichte, zusammengefügt aus den Krümeln seiner Erinnerung. Eine Frau, die ohne Vater groß werden musste, bewahrt die Geschichte eines Mannes, dem der Holodomor die Tochter nahm. Genau so, wie sie das Brotrezept bewahrt, das er ihr beigebracht hat ■

*

Im Nationalen Erinnerungsbuch der Opfer des Holodomor finden sich fast 880 Tausend Namen. Darunter 55 Namen von Bewohnern von Korobtschyne. Drei von ihnen mit dem Namen Koschuhar. Zwei sind aus Sydirs Familie.

„Koschuhar (Vorname unbekannt), geb. unbek., verhungert.

Koschuhar (Vorname unbekannt), Kind, Geb. unbek., verhungert.

Koschuhar (Vorname unbekannt), Kind, Geb. unbek., verhungert.“

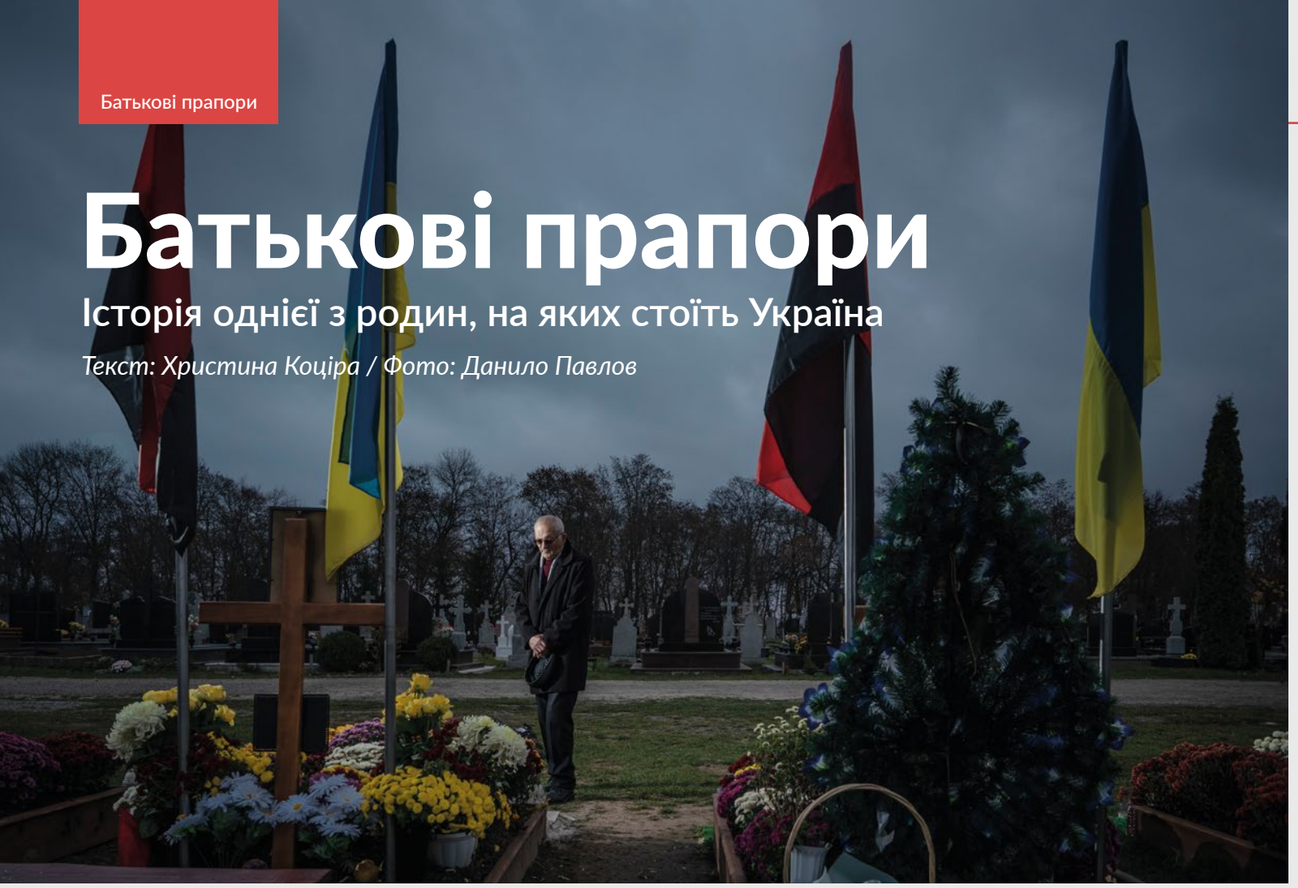

Батькові прапори

Історія однієї з родин, на яких стоїть Україна

Текст: Христина Коціра / Фото: Данило Павлов

Окуляри з чорними скельцями ховають дві пари очей — чоловіка і жінки, вбраних у темне. На зеленій, залитій сонцем галявині вони — наче дві чорні краплі. Стоять рука в руку, та водночас далекі одне від одного. Батько й мати. Видивляються на дорогу, звідки мають привезти їхнього сина.

Поряд снують люди. Зі свічками, прапорами, квітами. У військовій формі з мідними трубами у руках прибувають учасники духового оркестру. В чорних рясах — священники. Біля пам'ятників полеглому воїну в Афганістані та Герою сучасної війни генералу Кульчицькому, що загинув 2014-го, чекають на тіло Василя Мармуса, загиблого 11 вересня 2022 року.

— Мало тобі було просто мати сина, тобі потрібен був герой, — раптом тихо, але твердо починає жінка у чорній хустці. Українською вона розмовляє добре, та відчутний акцент видає рідну російську.

Чоловік мовчить. Горда постава, високо піднята голова, розправлені плечі. Здається, таких ніщо не може притиснути до землі. Навіть страшне горе.

— Ти сам був героєм, і сина хотів такого ж, — веде далі жінка. — Віддав 11 років, здоров'я та око за свою Україну, а потім ще й сина. Ти міг сказати два слова — і його б не взяли на війну, бо мав поганий зір. Ти все життя робив для України, і що вона тобі дала, твоя Україна?

Горе жінки-матері вихлюпується назовні. Може, вона й не хотіла б ранити чоловіка, та горе більше за неї саму. Він слухає, не перебиває. Дає горю вилитись тут, серед натовпу, осяяного теплим осіннім сонцем. А потім твердо відповідає:

— Спокійно, Іро. Не кажи так. Тисячі гинуть на фронті, таких, як наш син.

— Що мені тисячі? Мій син загинув. Мій. А винен ти. Ти!

— Винна росія, Іро, в усьому винна росія. Не Путін, а всі вони, росіяни. Ворог у нас той самий — що тоді, що тепер.

✞

Скільки Володимир Мармус себе пам'ятав, на Лисій горі у його рідному Росохачі на Тернопільщині стояла символічна могила на честь загиблих за волю України. Її нищили всі зайди — то поляки, то німці. А в 1942-му рознесли совєти: землю зрівняли, дерев'яний хрест спиляли. Ту могилу насипав його батько.

1959-го Мармусів сусід Євстахій відновив насип і поставив хреста. Про Євстахія у селі казали, що хлопця поламали в совєцьких таборах — ще малолітнім його заарештували за співпрацю з ОУН. Додому він повернувся, а до розуму — ні. Та Володя любив свого сусіда, а надто його розповіді про сміливих повстанців.

Переполох із відновленою могилою в Росохачі був знатний. З району приїхало начальство. Рівняти її з землею відправили вчителів. Хто відмовився, звільнили з роботи. Пригнали трактор. 10-річний Володимир Мармус спостерігав із татом, як нищать святе для них місце. Й тоді вирішив — якщо не потрібна стрілецька могила, то зайвий і пам'ятник радянському солдату.

Але спочатку помстився Леніну. Його білосніжний бюст стояв у холі школи. Учень Мармус узяв і забризкав його фарбою. Добре, що класна керівничка була родичкою, — скандал не вийшов за межі школи: вона відтерла лисину Леніна власноруч. А Мармус тим часом продовжував — на шкільних дошках малював тризуби, на сторінках бібліотечних книжок писав «Слава Україні».

1963-го завів собі зошит, де записував спогади людей про УПА. З кожним словом хлопцева ненависть до росії зростала. А пам'ять про знищену могилу не відпускала. На початку 1970-х дорослий Мармус згадав, як 10-річним вирішив: у селі не має бути пам'ятника полеглим радянським солдатам. Зібрав друзів, узяли сокири й вночі зробили з пам'ятника мумію — відбили автомат, ніс, вуха. То була їхня перша акція.

Після того старший з компанії Василь Лотоцький сказав, що час створювати організацію, яка продовжить діяльність УПА. До неї ввійшли десятеро товаришів. Головою обрали Володимира Мармуса. Восени 1971-го, перед річницею «Жовтневої революції», з іконами, хрестом і свічками вони подалися до лісу — на галявину, де, за переказами, в 40-х збирались повстанці. Там склали присягу: «Перед образом Святої Богородиці, перед лицем своїх товаришів урочисто присягаюся вірно служити Україні, боротися за її незалежність. Якщо я зраджу, то хай рука друга зітре мене з лиця землі».

А тоді взялись партизанити. Зняли червоні прапори, що до річниці революції розвісили селом. Створили самвидав: писали й розповсюджували інформацію, яку чули на заборонених хвилях «Радіо Свобода». Роздобули зброю — в селі було чимало ще упівських схронів — і вчилися стріляти.

✞

«Ми козаки, мусимо вміти користуватися зброєю», — повчав протягом 30 років Володимир Мармус свого молодшого сина Василька. Брав його на полювання, вчив стріляти по цілях. Василеві було цікаво, от тільки вбивати дичину не хотів. Щойно вистрибував заєць, син стримував батька — не чіпай, хай живе.

11 вересня 2022 року куля прошила Василеві Мармусу шию. Так він загинув. Російський снайпер цілився вправно — туди, де не було захисту, бо голову захищала каска, а тіло — бронежилет. Тоді на Харківщині українські військові звільняли село за селом. Військовослужбовець 80-ї окремої десантно-штурмової бригади Василь Мармус був серед них. Українці тріумфували від перемоги. А в Чорторків до родини Мармуса з трагічною новиною подзвонили волонтери. Дружина ще сподівалася — може, не він, може, однофамілець. Але батько відчув — загинув його Василько. Та й прізвище Мармус не таке вже й поширене.

Духовий оркестр видуває тужливу «Пливе кача». Кортеж зупиняється там, де на нього чекає натовп. Із машини дістають дерев'яну труну з вирізьбленим тризубом. Військові несуть її в місто. Поряд із родичами, що прямують за труною, всю дорогу йде жінка, високо здіймаючи руку з двома синьо-жовтими прапорцями.

✞

У 1972-му дістати український прапор було ще тим завданням. Підпільники з Росохача розробили план: у ніч на 22 січня (22 січня 1918 року Центральна Рада видала Четвертий універсал, яким проголосила самостійність УНР) розвісити в Чорткові синьо-жовті стяги й патріотичні гасла. Готувалися кілька місяців. Синю тканину Володимир Мармус купив у Львові, жовту його брат Микола роздобув у Чорткові. Один з їхніх товаришів — Микола Слободян — мав швейну машинку, і вночі, поки родичі спали, вони зшивали шматки тканини докупи. Ще складніше було написати листівки. Купили шпалери й плакатні пера. Рукописну друкарню влаштували у літній кухні одного з росохацької групи, Петра Вітіва. Усі листівки писали чорнилом від руки на зворотному боці шпалер. За кілька днів до 22 січня 1973 року росохацькі «партизани» вирушили до Чорткова. Розробили маршрут і обрали конкретні точки, де будуть вішати прапори й розклеювати гасла. Чортків був військовим містечком, вечорами ходив караул, тому хлопці хотіли передбачити все до дрібниць, щоб у вечір операції діяти чітко, прогнозовано й злагоджено.

✞

Від місця зустрічі тіло Василя Мармуса несуть через міст до центрального храму Чорткова. Тією дорогою, якою він ходив-їздив усі свої 30 років. Тією самою, якою пів століття тому йшов його батько, щоб підняти над містом заборонені стяги.

Труну ставлять на подвір'ї церкви, накривають синьо-жовтим прапором. Так тепер роблять на похоронах усіх загиблих на війні. А місцевий священник пригадує історію півстолітньої давності: «50 років тому кілька юнаків у Чорткові розвісили синьо-жовті прапори. Ті прапори не провисіли довго, їх швидко зняли, а юнаків вирахували і зрештою посадили. І сьогодні ті прапори так численно розвіваються над сином пана Володимира. Бо ніщо в житті не минає безслідно. Були в тому юнакові і батькова наука, і материна любов, і любов до Батьківщини. Він міг би не служити у війську, бо мав неналежний зовнішній зір, але добре бачив душею. Побачив, що Україна потребує його молодечої звитяги. І був там, де мусив бути у визначений час, — так само, як ті хлопці, яких не розуміли і яким, можливо, казали: ну нащо ви це робите, вже десяток років, як загинула остання криївка воїнів УПА. Подивіться-но, яка машина топче цей український християнський народ. Що ви, кілька юнаків, можете зробити своїми прапорами й закликами до святкування 55-ї річниці УНР? Але то була звитяга. І сьогодні ми бачимо: без неї не було б України. Як не буде великої перемоги без того, щоби хтось віддав своє життя. Василь своє віддав».

✞

Увечері 21 січня 1973 року було нестерпно холодно. Снігу намело по коліна. Сімка юнаків вервечкою рушила із села. Перший протоптував захурделену стежку, інші йшли слідом. Адреналін і те, що вони несли під куртками, гріли тіло більше за верхній одяг. У когось були складені транспаранти, хтось ніс прапори.

У Чорткові, щоб не привертати уваги, вони розділились на групи. Хотіли встигнути до 23-ї години: щоб молодь, яка виходитиме з кінотеатру, побачила й прочитала написане ними до приїзду КДБ.

Того вечора над Чортковом замайоріли чотири стяги: жовтий колір — угорі, синій — внизу. А на стінах школи, кінотеатру, центрального ринку, лісгоспу, суду з'явилися написи: «Хай живе вільна Україна», «Хай живе зростаючий український патріотизм!», «Ганьба політиці русифікації», «Свободу — слову», «Свободу — українським патріотам!», а також інформація про події 22 січня 1918 року.

Останнім пунктом їхнього маршруту був лісгосп. На флагштоку там червонів радянський прапор, його замінили на жовто-синій і вже звідти повернулись додому. Вранці сторожа лісгоспу Олексу допитував КДБ: «Ти ж мусив щось бачити?». На що той відповів: «Приходжу — висить ваш прапор, а рано дивлюся — вже наш». Їхня акція не лишилася непоміченою. Гомонів увесь район. КДБ шукав свідків. Люди шепотілися — що то за сміливці таке зробили? А ті залягли на дно. Брати Мармуси, ніби нічого не сталося, працювали далі на Чортківському м'ясокомбінаті.

19 лютого на своїй вулиці Володимир побачив, як із подвір'я учасника їхньої групи Степана Сапеляка виходять незнайомці. Він усе зрозумів. 24-го прийшли вже по нього. Володимир якраз порався по господарству. Він зумів утекти, але ввечері повернувся по речі, й тоді його взяли. Спершу відвезли в Тернопільський слідчий ізолятор КДБ (нині там Музей політв'язнів та репресованих, а в камері Мармуса — експозиція, присвячена Степану Бандері). Сапеляк уже був там. За його наводкою дев'ятьох із десятки їхньої групи затримали. Навіть Володимира Сеньківа, який в акції вивішування прапорів участі не брав, бо на той момент служив в армії. Помилували тільки Петра Винничука, бо натоді йому було лише 16.

Миколу Лисого після року утримання в СІЗО відпустили. Василя Лотоцького засудили «за зберігання зброї». А сімом із групи інкримінували 62-гу статтю: «Антирадянська агітація та пропаганда». Володимир Мармус цьому дуже зрадів, бо за цією статтею судили всіх достойників, незгодних із радянським режимом. Йому дали найбільший термін — 6 років таборів та 5 років заслання. Іншим — на рік-два менше. Відбувати покарання відправили в Пермську область. У столипінському вагонзаці на шляху до табору у конвоїра він побачив папку зі своєю справою. На ній було написано: «Особо опасный государственный преступник».

✞

9 серпня 2022 року я написала Василеві Мармусу, що хочу зробити про нього матеріал. Його історія здавалась мені більш ніж символічною: син продовжує справу батька, тільки тепер, майже за пів століття, змушений взяти до рук зброю. В голові крутилися слова вже загиблого натоді активіста й розвідника 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр» Романа Ратушного: «Що більше росіян ми вб'ємо зараз, то менше доведеться вбивати нашим дітям». Я думала — оце ж про Мармусів. Батько не вбивав, борючись лише акціями, аж от довелося синові.

Василь погодився зі мною зустрітись, коли з'явиться така нагода. Тоді він був у Пісках на Донеччині, там добряче насипали росіяни, зі зв'язком були проблеми. Я мріяла зустрітися з ним у Чорткові — мусять же відпустити додому бодай на кілька днів! Уявляла, як Василь і Володимир Мармуси сидять на дивані в їхній квартирі, де я колись бувала. В кутку кімнати — синьо-жовтий прапор. На полицях — десятки томів Франка й літописи УПА. На одній стіні — старовинні ікони, на іншій — родинні фото. Пан Володимир на всіх статечний і гідний: чи то на фото із заслання, чи на пізніших, уже в Україні. Його дружина Ірина — красива, завжди з широкою усмішкою. Такий самий і Василь — усміхнений, щасливий на всіх світлинах.

11 вересня 2022 року мені повідомлять, що Василь Мармус загинув. Ми не встигли зустрітись. 13 вересня я поїду у Чортків, щоб зустріти його у труні.

✞

Дівчинка з чорною стрічкою у довгому волоссі бігає ритуальною залою. Софійці не страшно — зараз вона ще може доторкнутись до тата. Але мама розповіла їй, що він тепер янгол і разом з Богом уже з неба воює з росіянами. Мала зазирає в труну, рукою гладить татове обличчя.

«І ото росії легше від того, що ми нашого Василька хоронимо?» — питає хрещений батько Василя у його рідного батька. Вони сидять на лавці біля загиблого і спостерігають за дівчинкою. «Може, й легше. Вони вурдалаки, не можуть без крові».

✞

Після табору Володимира Мармуса заслали у село Шорохово Тюменської області — ще п'ять років мусив відпрацьовувати на свинокомплексі вину перед Радянським Союзом. В цей час у Шороховську школу направили після інституту молоду вчительку російської літератури Ірину. Її попередили, щоб стереглась особливо небезпечних злочинців, які можуть трапитися тут просто посеред вулиці. А вона — донька директора школи і вчительки історії зі Свердловської області — взяла і закохалася у такого.

Кадебісти приходили до неї, радили розірвати стосунки. Батьки, як уміли, відмовляли від небажаної партії зі зрадником батьківщини. А коли заслання Мармуса закінчилось і він зібрався додому, сховали Іринині документи, аби вона не змогла поїхати з ним. Та Ірина позичила подружчин паспорт і з Тюменської області переїхала в Тернопільську назавжди. У Чорткові в українця Володимира і росіянки Ірини народилося двоє синів.

✞

Надворі тепла осінь. Молода вдова Наталя виходить із ритуальної кімнати і сідає на вулиці під стіною трохи відпочити. Забираючи сьогодні на базарі квіти для свого Васі, вона усвідомила: раніше він дарував букети їй, а нині — вона йому, і відтепер буде тільки так.

Василь завжди хотів бути військовим. Та десять років тому вона поставила його перед вибором: або ми одружуємось, або ти йдеш у своє військове училище. 20-річний Василь обрав її. Його життя не було обділеним — грав на багатьох музичних інструментах, писав музику, знімався у фільмі, сам зробив фільм про «Росохацьку групу». Любив дружину та доньку, але й далі мріяв про кар'єру військового. Цікавився зброєю і займався боротьбою, щоб тримати себе у формі.

2021-го Наталя вже не противилась. Василь підписав контракт і подався до війська. «Він хотів бути героєм. Офіцером. Хотів бити москалів», — каже вона. Пригадує одну з їхніх останніх розмов телефоном. Вася просив не шукати його, якщо повідомлять, що зник безвісти. Казав: це означатиме, що загинув. Пояснював — не всі тіла можливо забрати з поля бою. І Наталя дякує Богові, що таке не спіткало ні його, ні її. Що вона має змогу його побачити. Хай у труні. Має змогу востаннє обійняти і попрощатися. А ще — поховати так, як він заслуговує.

Нацвинтаріплакатимутьусі—ірідні,ічужі,йнебо.Українець у Мармусі-старшому поступиться батькові. Труну опустять у яму, синьо-жовтий саван знімуть, обережно складуть і передадуть Володимиру Мармусу. Стяг, за який віддав 11 років свого життя, він триматиме в одній руці, а іншою кидатиме грудки мокрої чорної землі у могилу свого Василя. Його плечі опустяться, Володимир Мармус змаліє і гірко заплаче. Ціна буває завелика навіть для великої людини ■

Die Flaggen des Vaters

Die Geschichte einer der Familien, auf denen die Ukraine ruht

Text: Khrystyna Kotsira / Foto: Danylo Pavlov

Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

Hinter schwarzen Sonnenbrillen verstecken sich zwei Augenpaare – eines gehört einem Mann, das andere einer Frau. Beide sind dunkel gekleidet. Auf der grünen, sonnendurchfluteten Lichtung wirken sie wie zwei schwarze Tropfen. Sie stehen Hand in Hand, wirken aber weit weg voneinander. Vater und Mutter. Sie blicken auf den Weg, über den ihr Sohn kommen soll.

Um sie her sind Leute in Bewegung. Mit Kerzen, Flaggen, Blumen. In Uniform und mit kupfernen Röhren in den Händen kommen die Mitglieder eines Blasorchesters an. Priester in schwarzen Kutten. Zwischen dem Grab eines in Afghanistan getöteten Soldaten und demjenigen von General Kultschytskyj, einem 2014 gefallenen Helden des aktuellen Kriegs, warten sie auf den Leichnam von Wassyl Marmus, getötet am 11. September 2022.

„Dir war ein einfacher Sohn nie genug, du wolltest immer einen Helden“, beginnt still, aber entschieden die Frau in Schwarz. Ihr Ukrainisch ist gut, aber ihr Akzent verrät, dass ihre Muttersprache Russisch ist.

Der Mann schweigt. Stolze Haltung, hoch erhobener Kopf, gerade Schultern. Solche wie ihn kann nichts zermürben, denkt man. Nicht einmal schreckliches Leid.

„Du bist selbst ein Held gewesen und wolltest einen ebensolchen Sohn“, spricht die Frau weiter. „Hast elf Jahre, deine Gesundheit und ein Auge hingegeben für deine Ukraine, und dann auch noch den Sohn. Zwei Worte von dir und sie hätten ihn nicht genommen, wegen seiner schlechten Augen. Du hast dein ganzes Leben lang alles für die Ukraine getan, aber was hast du eigentlich je von ihr bekommen?“

Das Leid quillt aus ihr hervor. Vielleicht wollte sie ihren Mann nicht verletzten, aber der Schmerz ist stärker als sie selbst. Er hört zu, unterbricht sie nicht. Er lässt zu, dass sich ihr Leid hier ergießt, inmitten der von der warmen Herbstsonne beschienen Menge. Dann sagt er mit fester Stimme:

„Ruhig, Ira. Sag das nicht. Tausende sterben an der Front, alle sind sie wie unser Sohn.“

„Was gehen die mich an? Mein Sohn ist tot. Meiner. Und schuld bist du. Du!“

„Schuld ist Russland, Ira, an allem ist nur Russland schuld. Nicht Putin, sondern jeder von ihnen, alle Russen. Der Feind ist derselbe. Wie damals, so auch jetzt.“

✞

Seit Wolodymyr Marmus denken konnte, stand auf dem Kahlen Berg in seinem Heimatort Rossochatsch ein symbolisches Grab zu Ehren der für die Freiheit der Ukraine gefallenen Aufständischen. Es wurde von allen Eindringlingen zerstört – Polen, Deutschen. 1942 schließlich machten es die Sowjets dem Erdboden gleich, sägten das hölzerne Kreuz ab. Das Grab, das er kannte, war von seinem Vater aufgeschüttet worden.

1959 hatte sein Nachbar Jewstahij den Grabhügel erneuert und ein Kreuz aufgestellt.

Von Jewstahij sagte man im Dorf, er sei noch als Junge in den sowjetischen Lagern gebrochen worden – noch ehe er volljährig war, wurde er für seine Kontakte zur OUN verhaftet. Er kehrte zwar nach Hause zurück, war aber nicht mehr bei Verstand. Doch Wolodja liebte seinen Nachbarn, und ganz besonders, wenn er von den mutigen Aufständischen erzählte.

Der erneuerte Grabhügel sorgte in Rossochatsch für Aufregung. Aus der Kreisstadt kam die Regionalregierung angereist. Die Lehrerschaft wurde dazu bestimmt, den Hügel dem Erdboden gleichzumachen. Wer sich weigerte, wurde entlassen. Ein Traktor kam. Der 10jährige Wolodymyr sah mit seinem Vater dabei zu, wie ihr Heiligtum zerstört wurde. Und da dachte er: Wenn das Grab der Aufständischen nicht gebraucht wird, dann ist das Denkmal für den sowjetischen Soldaten ebenfalls überflüssig.

«SCHULD IST RUSSLAND, IRA, AN ALLEM IST NUR RUSSLAND SCHULD. NICHT PUTIN, SONDERN JEDER VON IHNEN, ALLE RUSSEN. DER FEIND IST DERSELBE. WIE DAMALS, SO AUCH JETZT».

Doch zunächst rächte er sich an Lenin. Dessen schneeweiße Büste stand im Foyer der Schule. Der Schüler Marmus bespritzte sie mit Farbe. Zum Glück war seine Klassenlehrerin verwandt mit ihm. So blieb der Skandal innerhalb der Schulmauern. Sie wischte Lenins kahlen Schädel eigenhändig wieder sauber. Unterdessen machte Marmus weiter: Malte den Dreizack auf Tafeln, kritzelte „Ruhm der Ukraine“ auf die Seiten der Bücher in der Schulbibliothek.

1963 legte er ein Heft an, in dem er Erinnerungen der Menschen an die UPA notierte. Mit jedem Wort wuchs sein Hass auf Russland. Und die Erinnerung an das zerstörte Grab ließ ihn nicht los. Anfang der 1970er fiel dem inzwischen erwachsenen Marmus seine kindliche Entscheidung ein: Im Dorf soll es kein Denkmal für sowjetische Soldaten geben. Er rief ein paar Freunde zusammen, sie schnappten sich Äxte und verwandelten das Denkmal eines Nachts in eine Mumie: Schlugen ihm die Maschinenpistole, die Nase und die Ohren ab. Das war ihre erste Aktion.

Danach sagte der Älteste aus ihrer Gruppe, dass es an der Zeit sei, eine Organisation zu gründen, welche die Arbeit der UPA fortsetzt. Sie bestand aus 10 Personen. Zu ihrem Leiter wurde Wolodymyr Marmus gewählt. Im Herbst 1971, kurz vor dem Jahrestag der „Oktoberrevolution“ machten sie sich mit Ikonen, einem Kreuz und Kerzen auf in den Wald – auf die Lichtung, wo sich in den 1940ern die Aufständischen versammelt haben sollen. Dort leisteten sie einen Schwur: „Vor dem Abbild der Heiligen Gottesmutter, im Beisein der Genossen schwöre ich feierlich, treu der Ukraine zu dienen und für ihre Unabhängigkeit zu streiten. Und werde ich unserer Sache dereinst untreu, möge mich die Hand des Freundes vom Angesicht der Erde hinwegfegen.“

Und dann entschieden sie, Partisanen zu werden. Hängten die roten Flaggen ab, die für den Revolutionstag im Dorf aufgehängt worden waren. Sie gründeten einen Samisdat: Schrieben Informationen auf, die sie in den Sendungen des verbotenen Radio Free Europe gehört hatten und verbreiteten diese Informationen dann. Sie organisierten sich Waffen – im Dorf waren noch einige Waffenverstecke der UPA – und übten schießen.

✞

„Wir sind Kosaken und müssen lernen mit Waffen umzugehen“, bläute Wolodymyr Marmus 30 Jahre lang seinem jüngeren Sohn Wassyl ein. Nahm ihn mit auf die Jagd, brachte ihm bei, auf Ziele zu schießen. Wassyl fand das interessant, aber Wild töten, das wollte er nicht. Wenn irgendwo ein Hase aus dem Unterholz hüpfte, stoppte der Sohn seinen Vater: Lass ihn, er soll leben.

Am 11. September 2022 ging ihm eine Kugel quer durch den Hals. So starb er. Ein russischer Scharfschütze hatte genau richtig gezielt – dorthin, wo es keinen Schutz gab, denn auf dem Kopf saß ein Helm, auf dem Körper eine Schutzweste. Damals befreiten die ukrainischen Soldaten im Gebiet von Charkiw Dorf um Dorf. Der Wehrdienstleistende Wassyl Marmus aus der 80. Luftlandedivision war einer von ihnen. Die Ukrainer jubelten über den Sieg. Bei der Familie Marmus in Tschortkiw ging ein Telefonanruf ein. Freiwillige überbrachten die tragische Nachricht. Seine Frau hoffte noch: Vielleicht ist es nicht er, nur jemand mit dem gleichen Namen. Doch sein Vater spürte – sein Wassyl war tot. Und den Namen Marmus gibt es nicht oft.

Das Orchester bläst das traurige „Plywe Katscha“. Die Autokolonne hält bei der Menge. Aus dem Leichenwagen wird der hölzerne Sarg mit dem eingravierten Dreizack gehoben. Soldaten tragen ihn in die Stadt. Neben den Eltern, die hinter dem Sarg hergehen, läuft den ganzen Weg eine Frau, die in der hoch erhobenen Hand zwei gelb-blaue Fähnchen hält.

✞

1972 war es eine echte Herausforderung, an eine ukrainische Fahne zu kommen. Die Untergrundkämpfer aus Rossochatsch hatten einen Plan: In der Nacht auf den 22. Januar (am 22. Januar 1918 erklärte die Zentralna Rada, das Entscheidungsorgan der Ukraine in den Jahren 1917-1920, mit ihrem 4. Universal die Unabhängigkeit der Ukrainischen Volksrepublik von Russland) in Tschortkiw gelb-blaue Banner und patriotische Losungen anbringen. Die Vorbereitungen dauerten einigen Monate. Blauen Stoff kaufte Wolodymyr Marmus in Lwiw, gelben organisierte sein Bruder Mykola in Tschortkiw.

Einer ihrer Kampfgenossen – Mykola Slobodjan – hatte eine Nähmaschine, mit der sie nachts, wenn seine Eltern schliefen, die Stoffstücke zusammennähten. Noch schwieriger war es, die Flugblätter zu schreiben. Sie kauften Tapeten und Plakatfedern. Ihre manuelle Druckerei richteten sie in der Sommerküche von Petro Witiwo ein, einem Mitglied ihrer Gruppe. Alle Flugblätter schrieben sie von Hand auf der Rückseite der Tapeten.

Einige Tage vor dem 22. Januar 1973 brachen die „Partisanen“ nach Tschortkiw auf. Sie legten eine genaue Route und Punkte fest, an denen sie Banner und Losungen anbringen würden. Tschortkiw war ein Garnisonsstädtchen, abends waren Wachsoldaten unterwegs, deshalb wollten die jungen Männer alles bis aufs kleinste Detail planen, um am Abend der Operation präzise, planmäßig und abgestimmt vorzugehen.

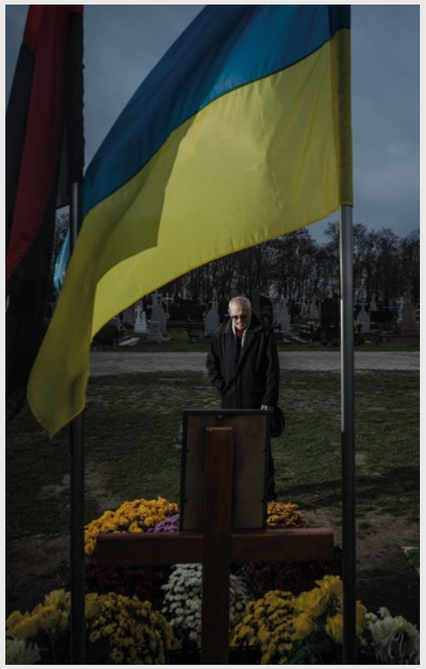

✞

Vom Treffpunkt auf der Lichtung wird der Leichnam von Wassyl über die Brücke zum zentralen Gotteshaus von Tschortkiw gebracht. Das ist der Weg, den er seine 30 Lebensjahre regelmäßig ging oder fuhr. Der Weg, den ein halbes Jahrhundert zuvor sein Vater ging, um über der Stadt verbotene Banner zu hissen.

Der Sarg wird vor der Kirche auf den Boden gelassen und mit einer gelb-blauen Fahne bedeckt. So wird jetzt bei den Beerdigungen aller gefallen Soldaten verfahren. Der Priester erinnert an die Geschichte aus dem Jahr 1973:

„Vor 50 Jahren hängten ein paar Jungs gelb-blaue Fahnen in Tschortkiw auf. Diese Fahnen hingen nur kurz und wurden schnell abgenommen, die Jungs wurden schnell ermittelt und schließlich ins Gefängnis geworfen. Und heute wehen diese Fahnen in so großer Zahl über dem Sohn von Wolodymyr. Denn nichts im Leben vergeht spurlos. In diesem Jungen lebten die Wissenschaft des Vaters, die Liebe der Mutter und die Liebe zur Heimat. Er hätte dem Militärdienst auch entgehen können, denn seine Augen waren nicht gut genug. Doch mit dem Herzen sah er gut. Und er sah, dass die Ukraine ihn und seine jugendlichen Großtaten brauchte. Und er war dort, wo er sein sollte – so, wie jene Jungs, die nicht verstanden wurden und zu denen man vielleicht sagte: Wofür macht ihr das alles, es sind schon zehn Jahre, seit das letzte Versteck der UPA ausgehoben wurde. Seht doch nur, welche Maschine dieses unser christliches Volk in den Boden stampft. Was könnt ihr jungen Leute mit euren Fahnen und der Erinnerung an die Ukrainische Volksrepublik schon erreichen? Und doch war es eine Großtat! Und heute sehen wir: Ohne sie gäbe es die Ukraine nicht. Wie es auch jetzt keinen großen Sieg geben wird, ohne dass jemand sein Leben dafür gibt. Wassyl hat seins hingegeben.“

✞

Am Abend des 21. Januar 1973 war es bitterkalt. Der Schnee lag kniehoch. 7 Jungs machten sich im Gänsemarsch auf den Weg aus dem Dorf. Der erste trat einen Pfad in den Schnee, die andern liefen ihm nach. Das Adrenalin und auch das, was sie unter ihren Jacken trugen, wärmte sie stärker als jede Oberbekleidung. Die einen trugen die zusammengefalteten Transparente, die anderen die Fahnen.

Um nicht aufzufallen, teilten sie sich in Tschortkiw in Gruppen auf. Sie wollten bis 23 Uhr fertig sein: Damit die jungen Menschen nach der Kinovorstellung ihre Fahnen und Transparente sahen, bevor der KGB sie abnehmen konnte.

An diesem Abend wehten vier Fahnen über Tschortkiw: Oben gelb – unten blau. Und an den Wänden der Schule, des Kinos, des Marktes, der Försterei und des Gerichtsgebäudes prangten die Aufschriften: „Es lebe die freie Ukraine“, „Er lebe der wachsende ukrainische Patriotismus!“, „Schande über die Politik der Russifizierung“, „Freiheit dem Wort“, „Freiheit den ukrainischen Patrioten“ sowie auch Informationen über die Ereignisse am 22. Januar 1918.

Das letzte Ziel ihrer Wanderung war die Försterei. Am Fahnenmast vor dem Gebäude wehte die rote sowjetische Fahne. Sie ersetzten sie durch die gelb-blaue und kehrten nach Hause zurück. Am Morgen wurde der Nachtwächter der Försterei vom KGB befragt: „Du musst doch was gesehen haben?“ Worauf der nur antwortete: „Wie ich gekommen bin, hing eure Fahne, am Morgen schau ich raus – und da hängt unsre.“

Ihre Aktion blieb nicht unbemerkt. Sie versetzte den ganzen Kreis in Aufregung. Der KGB suchte nach Zeugen. Die Leute flüsterten einander zu: Was sind das für Draufgänger, die das gemacht haben? Und diese Draufgänger gingen auf Tauschstation. Die Marmus-Brüder gingen weiter ihrer Arbeit im Fleischkombinat von Tschortkiw nach, als wäre nichts.

Am 19. Februar sah Wolodymyr, wie Unbekannte aus dem Hof von Stepan Sapeljak, einem Mitglied der Gruppe, kamen. Da verstand er. Am 24. Februar holten sie ihn. Wolodymyr war gerade draußen beschäftigt. Er konnte fliehen, aber sie schnappten ihn, als er am Abend wiederkam, um seine Sachen zu holen. Zuerst kam er ins Untersuchungsgefängnis des KGB in Ternopil (heute befindet sich dort ein Museum für politische Gefangene und Opfer von Repressionen, in der Zelle von Marmus befindet sich eine Ausstellung zu Stepan Bandera).

Sapeljak war schon dort. Er führte sie zu neun von zehn Mitgliedern der Gruppe. Sogar zu Wolodymyr Senkiw, der an der Aktion selbst überhaupt nicht teilgenommen hatte, weil er zu diesem Zeitpunkt seinen Wehrdienst leistete. Frei kam lediglich Petro Wynnytschuk, weil er zum Tatzeitpunkt erst 16 Jahre alt war.

Mykola Lysyj kam nach einem Jahr in Untersuchungshaft frei. Wassyl wurde wegen „illegalen Waffenbesitzes“ verurteilt. Sieben Personen aus der Gruppe wurden nach Artikel 62 des Strafgesetzbuches verurteilt: „Antisowjetische Agitation und Propaganda“. Wolodymyr Marmus war glücklich darüber, denn er wusste, dass nach diesem Artikel die Anständigen verurteilt wurden, die das sowjetische Regime ablehnten.

Er bekam die längste Strafe: sechs Jahre Lager und fünf Jahre Verbannung. Die anderen erhielten ein bis zwei Jahre weniger. Er sollte seine Strafe in der Nähe von Perm verbüßen. Als er in einem Stolypin-Waggon in das Lager unterwegs war, sah er bei einem der Begleitsoldaten einen Ordner mit seinem Fall. Darauf stand: „Besonders gefährlicher Staatsverbrecher“.

✞

Am 09. August 2022 schrieb ich Wassyl Marmus, dass ich etwas über ihn publizieren wollte. Seine Geschichte schien mir mehr als nur symbolisch: Der Sohn führt den Kampf des Vaters weiter, nur muss er diesmal, ein halbes Jahrhundert später, eine Waffe in die Hand nehmen.

Mir gingen die Worte von Roman Ratuschnyj im Kopf herum, des zu diesem Zeitpunkt schon toten Aktivisten und Aufklärers der 93. mechanisierten Brigade: „Je mehr Russen wir heute töten, desto weniger werden unsere Kinder töten müssen.“ Das schien mir eine Beschreibung der Familie Marmus zu sein. Der Vater hatte nicht getötet, sein Kampf beschränkte sich auf Aktionen, dafür musste der Sohn kämpfen.

Wassyl war einverstanden, mich bei Gelegenheit zu treffen. Damals war er bei Pisky im Donbass, die Russen hatten sie ordentlich beschossen, die Verbindung war schlecht.

Ich träumte von einem Treffen in Tschortkiw, sie mussten ja irgendwann wenigstens für ein paar Tage nach Hause kommen! Ich stellte mir vor, wie Wassyl und Wolodymyr auf dem Sofa sitzen, in ihrer Wohnung, die ich bereits besucht hatte. In einer Zimmerecke: eine gelb-blaue Fahne. Auf den Regalen: dutzende von Bänden Franko und die Annalen der UPA. An einer der Wände: altertümliche Ikonen. An einer anderen: Familienfotos. Auf allen davon strahlt Wolodymyr Würde und Stattlichkeit aus, sei es in der Verbannung oder später, in der Ukraine. Seine Frau Iryna ist schön, trägt immer ein breites Lächeln im Gesicht. Genau so ist auch Wassyl: Lächelnd, auf allen Bildern glücklich.

Am 11. September 2022 erfahre ich, dass Wassyl gefallen ist. Wir haben es nicht geschafft, einander zu treffen. Am 13. September fahre ich nach Tschortkiw, um ihm die letzte Ehre zu erweisen.

✞

Ein Mädchen mit langem Haar läuft durch den, in dem die Trauerfeierlichkeiten stattfinden. Die kleine Sofia fürchtet sich nicht, noch kann sie ihren Papa berühren. Aber ihre Mama hat ihr erzählt, dass er jetzt schon ein Engel ist und vom Himmel aus zusammen mit Gott gegen die Russen kämpft. Die Kleine sieht in den Sarg, streicht mit der Hand über Papas Gesicht.

„Und geht es Russland jetzt besser, weil wir unsern Wassylko beerdigen müssen?“, fragt Wassyls Taufpate seinen Vater. Sie sitzen auf einer Bank neben dem Toten und beobachten das Mädchen.

„Vielleicht geht’s da drüben wirklich besser. Sie sind Vampire, ohne Blut können sie nicht.“

✞

Nach der Lagerhaft wurde Wolodymyr Marmus ins Dorf Schorochowo bei Tjumen verbannt. Dort musste er weitere fünf Jahre lang seine Schuld vor der Sowjetunion begleichen.

Damals kam, frisch aus der Universität, eine junge Lehrerin für russische Literatur in das Dorf. Sie war gewarnt worden, sich vor besonders gefährlichen Individuen in Acht zu nehmen, die einem hier am hellichten Tage über den Weg laufen konnten. Und sie, die Tochter eines Schulleiters und einer Geschichtslehrerin aus dem Gebiet von Swerdlowsk, hatte nichts Besseres zu tun, als sich in eines dieser Individuen zu verlieben.

KGB-Leute statteten ihr Besuche ab, legten ihr nahe, die Beziehung zu beenden. Ihre Eltern taten, was sie konnten, um ihr diese unvorteilhafte Partie auszureden. Und als Marmus‘ Verbannung endete und er nach Hause wollte, versteckten sie ihren Pass, damit nicht mit ihm reisen konnte. Doch Iryna lieh sich den Pass einer Freundin und zog aus Tjumen für immer in die Nähe von Ternopil. In Tschortkiw bekamen der Ukrainer Wolodymyr und die Russin Iryna zwei Söhne.

✞

Ein warmer Herbst. Die junge Witwe Natalja geht aus der Trauerhalle nach draußen, lehnt sich an die Wand, um ein wenig durchzuatmen. Als sie am Morgen die Blumen für ihren Wasja abgeholt hat, ist ihr klar geworden, dass früher sie Blumen von ihm bekam. Ab heute würde es andersherum sein und zwar für immer.

Wassyl wollte immer Soldat werden. Deshalb hatte sie ihn vor zehn Jahren vor die Wahl gestellt: Ich oder die Armee. Der 20jährige Wassyl wählte sie. Er hatte ein erfülltes Leben, spielte viele Instrumente, schrieb Musik, drehte Filme. Von ihm stammte ein Film über die „Gruppe aus Rossochatsch“. Er liebte seine Frau und ihre gemeinsame Tochter, träumte aber trotzdem weiterhin von einer Karriere in der Armee. Er interessierte sich für Waffen und machte Kampfsport, um in Form zu bleiben.

2021 widersetzte sich Natalja nicht mehr. Wassyl unterschrieb als Zeitsoldat. „Er wollte ein Held sei. Ein Offizier. Wollte die Russen verdreschen“, sagt sie.

Sie erinnert sich an eines ihrer letzten Telefongespräche. Wassja bat sie, nicht nach ihm zu suchen, wenn er als vermisst gelten sollte. Er sagte: Das bedeutet, dass ich tot bin. Und erklärte, dass nicht alle Leichen vom Schlachtfeld eingesammelt werden konnten. Und Natalja dankt Gott, dass dieses Schicksal ihm und ihr erspart geblieben ist. Dass sie die Möglichkeit hat, ihn noch einmal zu sehen. Und sei es nur im Sarg. Ihn ein letztes Mal zu umarmen und Abschied zu nehmen. Ihn so zu beerdigen, wie er es verdient hat.

Auf dem Friedhof werden sie alle weinen. Die Verwandten, die Fremden, der Himmel. Der Ukrainer in Wassyl Marmus wird seinen Platz dem älteren Vater überlassen. Man wird den Sarg ins Grab hinablassen, das gelb-blaue Leichentuch entfernen, zusammenlegen und Wolodymyr Marmus übergeben. In der einen Hand wird er die Flagge halten, für die er elf Jahre seines Lebens gegeben hat, mit der anderen einen Brocken nasser, schwarzer Erde nehmen und in das Grab seines Sohnes Wassyl werfen. Seine Schultern werden sich senken, Wolodymyr Marmus wird kleiner werden und bitterlich weinen. Manchmal ist der Preis selbst für einen großen Menschen zu groß ■

Липа

Скільки війн може витримати дерево. Історія бабці Липи та її 100-річної хати.

Текст: Віра Курико / Фото: Олександр Рупета

Хату поставили з дерева. Точніше — із соснового зрубу. Дівчинку назвали Липою.

Хату зі зрубу можна розібрати, скласти на воза й зібрати на новому місці. Липа не хоче покидати дім.

1.

Липа народилася, коли хата вже стояла на північному краю Чернігівщини у селі Трудовому, в якого совєти забрали ім'я часів полків і сотень — Білоцерківка. В цій хаті жили Уляна й Микола, її батьки. Чи її звела вже ця пара, чи та належала ще батькам Миколи — не знаємо.

Ім'я дівчинці вибрала тітка. Сказала — Липа, інакше — не похрестить. Таких імен у селі не знали, але у віддаленому Гучині буцім жила стара Липа. Тітці подобалося ім'я Олімпіади, константинопольської святої, що у поважному віці прийняла вигнання. Саме тітка добувала молочну сироватку для немовляти Липи, що народилася в голод. Липа на схилі років каже «голодовка» — так наче вони мали вибір.

В однієї тамтешньої жінки вмерли з голоду і чоловік, і син. Цим спогадом вона жила все життя, казали селяни, коли їх у XXI столітті запитували студенти з міста. Марія з Трудового, на п'ять років старша від Липи, пам'ятала, як совєти відбирали худобу і все, що було в хлівах і клунях. Забирали землю, всі мали платити податок на двори. Селяни йшли у колгосп і робили звично: сіяли, збирали й молотили, а мали за те «трудодень» і 200 грамів ячменю. Липина мама отримувала 200 грамів пшениці.

Мама сусідки Марії збирала квітки конюшини й липове листя — сушила й товкла у ступі. Трохи сухого цвіту, трохи борошна — є хліб. І мерзла картоплина, пальцями видлубана із зимового грунту.

Липа не знає, чим її годувала мама, окрім сироватки, на якій готували кашу. «Спогодя», тобто пізніше, як голод «послабився», спритна мама роздобула дві курки.

2.

Мама Уляна була ланковою. З дня в день на світанку брала косу, перекидала через плече і йшла селом збирати інших дівчат косити. З поля верталася в сутінках. Липі не було шести, вона лишалася в хаті сама. Мала вигнати теля до дороги, що вела до річки, й припнути до кілка. У дворі дивилася, щоб не повтікали пуленята-курчата й щоби вертались овечки. «Дак будуть іти назад із пасбіща, дак об усє загнала».

Тоді в селі ще співали. Увечері після роботи збирались на лавці, виходив баяніст, сходилися співачки. Липа теж туди бігла.

Вєтєр з поля, хвіля з моря,
Ой да давєла любов до гора.
Ой ти орле, сізокрилой,
Скажи мєні правданьку, дєж мой милой.

Таку пам'ятає Липа на три чи й на п'ять голосів. Співали в празники. На поважне свято били кабана. Мама весь день готувалася: начиняла круп'янку, ковбаску, все смажила. На вечір сходилися рідні й сусіди, співали до ночі. «Бо яна, хата, була больша. Така больша».

3.

Яка була тоді хата? Із соснового зрубу, тільки біля підлоги з дуба. Старі люди знали, що дуб мерзне, тому з нього не поставиш стін. Сосну брали не молоду, а коли їй вже за сімдесят. Стільки вона зріє для того, щоб стати хатою, вважали люди в тамтешніх селах і впізнавали її без зусиль.

Підлогу товсто мазали сумішшю глини й води. Стіни всередині й ззовні — глиною. Затим білили. Усі завіски на вікна шила мама з Липою. Ними ховали й великі, темні, сумні дерев'яні ікони на покуті, вкриті вишиваними й тканими рушниками.

Як заходиш у хату — по праву руку піч і лежанка. Під піччю — пудпєчнік, де сушаться дрова й лучини, якими розпалювали вогонь. За піччю встелений «пол» — дерев'яні дошки, наче великі лави, на яких спали. Скриня з приданим, а на ній гора подушок. За скринею й подушками спали мама і тато, що їх не було з печі навіть видно. Таких хат на Поліссі сотні.

4.

Липу водили в чотирикласну школу. Для цього мама вишила їй красиву хустку. В неї Липа зв'язувала кілька книжок і обід — «якись хлєбєц да яічко». Хустку вішала на руку і йшла до школи. Школа була в панській хаті. Липа не знає, як звали власника, але пам'ятає, що то був не дім, а «доміна». Чотири роки під кроками Липи скрипіла дубова підлога, небачена у селі. Багата, пишна хата дісталася школі, бо того пана, знає Липа, хтось вбив. Мабуть — бо мав таку велику хату.

5.

Того пана звали Хрисанф Комаровський. Багатий чоловік у доброму пальті від кравця із дворянського роду. Мав тонкі вигнуті брови й кучеряву чорну бороду.

Олена Малишко, дослідниця дворянських родів Чернігівщини, яка сама до такого роду належить, про те вбивство уперше почула від бабусі. То був жах більший, ніж той, що мала їхня родина від совєтів — одібране майно і нестатки.

Дім спорожнів увечері 7 березня 1918 року.

Хрисанф Миколайович мав день народження, і вся родина зібралася за святковою вечерею. Поруч з іменинником сиділа його дружина Клавдія. Строга жінка із зачесаним назад і дещо припіднятим волоссям. Прибула донька, названа на честь матері. З нею її чоловік — Михайло Кейкуатов, дворянин, який іменував себе князем. Мав маленькі пухкі губи й погляд спідлоба. В його архіві зберігався портрет Кейкуатових, зокрема батька, який намалював родині Тарас Шевченко. Ще одна донька, Євгенія, сиділа самотньо. Її чоловік поручник Олександр Шрамченко того вечора затримувався в Чернігові на службі, мав скоро приїхати.

Коли родина вже була за столом, розмову перервав стукіт у двері. Кухарка Хавруша звично підійшла до дверей.

— Хто там?

— Гості.

Втім, Хавруша знала, тож могла й не питати. Щойно двері прочинилися, в будинок увірвалося з десяток чоловіків, одягнутих по-простому. Зі зброєю вони кинулись до родини. Всього дім оточило шістнадцять бандитів.

Вони багато не говорили. Одразу ж багнетами проштрикнули Хрисанфа, доньок і зятя. Серце дружини спинилось раніше, ніж на неї націлили гостре вістря. Бандити розійшлися будинком, збираючи прикраси, постіль, гроші, столове срібло. Ніхто не зачепив кухарки. Вона була з ними у змові.

Місцева чернігівська газета по двох тижнях сповістила: загинуло з десять людей щонайменше. Окрім родини, банда убила двох селян із сусіднього Довжика, які лягли ночувати в сіннику Комаровських, бо через повінь не змогли потрапити додому. І одного австрійського військового, що, на лихо, попросився до родини на ночівлю.

Дослідниця Олена Малишко не вважає, що це був простий напад бідних селян на багатих поміщиків. Надто кривавий. Головним серед вбивць був такий собі Василь Кліщ. Колишній кримінальник, який за радянської влади отримав посаду. Року 1957-го один з учасників банди, на прізвище Кущенко, вже член сусіднього довжицького ревкому, сам написав статтю до газети. Він описував, як у Довжику створили ревком, знайшли зброю і на одному із засідань вирішили не чекати, поки влада забере землю і роздасть людям. Так селяни й фронтовики розправилися з родиною — «знищили поміщицьке кубло».

Володимир Руденок прожив у тому селі поруч із панської хатою пів життя. Він не застав там ні панів, ні школи, але ходив туди в молодості на танці. Будинок був великий, багато кімнат, покручені дерев'яні сходи, дубова підлога скрипить під ногами робітничої молоді.

Звісно, всі в селі знали, що там сталося. Володимирова баба казала, що Хрисанф був добрий пан — давав роботу і дбав про селян. Що в сусідньому селі був гірший. Хіба дружина Клавдія була жінкою нервовою і неприємною. Звісно, люди того гіршого пана воліли, щоб убили його, а не Хрисанфа.

Ще баба казала Володимирові: зразу в тому будинку поселили старших совєтів із дітьми. І всіх дітей скосиф тиф. Вони лежали вервечками уздовж доріжки й алеї, що вела до будинку, й десь там їх поховали.

Одної ночі 1989 року будинок щез. Його дощенту спалила блискавка.

6.

Війна. Липі дев'ять. Дім покинули батько і дядько. Вони обидва потрапили у полон. Повернувсь лише батько, бо міг їсти сиру картоплю й лушпиння, а його брат — не міг. Гидував і все віддав батькові Липи.

Липа не чула, щоб дорослі в селі чекали війни. Ніхто й не знав, що вона тривала уже два роки. Гучномовець оголосив війну, та люди жили як жили, аж поки вибухи не підкотилися під село, а за ними не ввійшли окупанти.

Коли розривалися снаряди, мама Уляна хапала Липу за плечі й штовхала у погріб — глибокий, з круглим склепінням, обкладений цеглою. Через вісімдесят років те саме з Липою робитиме її донька.

Липа нікого не штовхала у погріб. «Я не сільно хатєла туда лєзті». Як і через вісімдесят років. Але в село вже падали бомби. Липа не бачила, як маленькі видовжені цятки летять до землі. Тільки чула — бух, бух, бух.

Коли німецькі військові прибули в село — прийшли у Липину хату. Сказали: тут буде штаб. «Наша хата була удобна, багата мєста, чиста і хароша, я так думаю». Мама мусила сховатися, щоб її не відправили на роботи. Липи ж — не зачепили.

«Менє загнали на пєч, завєшалі вєлікім тьомним адєялом і далі канхвєту». Не мала дивитися й знати, що роблять дорослі чоловіки у формі.

Та Липа дивилася на них з-під ковдри. Як вони вечеряли за дерев'яним столом, розкладали велику карту й водили по ній руками.

Наступного дня вони згорнули карту й більш не приходили. Мама вернулася, дівчинка спустилася з печі. Хату покинули чисту, не взяли нічого. В селі ж позабирали корів, лишали одну на три двори. Велика корова Уляни й Липи годувала сусідів по черзі.

Німці не зачепили селян. Але всі знали, що вони скоїли у сусідніх Кувечичах. «Усєх загнали у конюшню і чирк — підпалили усіх. Такий був страх». 166 людей й 340 дворів. У Трудовому боялися, що їх теж спалять. Мама хапала Липу й тільки десь чутка — ховалася, щоб їх не повели палити.

Коли йшли «червоні», люди виходили зустрічати їх із кусняими хліба. Люди плакали — плакала й Липа. Вони прийшли в село і в хату зі зрубу. Липу і маму вигнали в двір. Сказали: тут буде штаб. Не дали нічого з хати узяти — виходьте як є. Одну ніч поспали в сусідів, тоді перейшли в сарай, де мама поклала більше соломи.

Одного ранку Липа надіялась погуляти з іншими дітьми. Коли раптом почула довгий наростаючий гул і крик мами: «Вернись! Вернись!». Уляна вхопила доньку за плечі й знов потягла у погріб. Тому Липа не побачила літака, що летів на їхній дім. Тільки чула — гуп, гуп, гуп. Липа пам'ятає так, що німці розвідали, де штаб, і почали скидати бомби. Але не втрапили і пройшлися городом. «А нада було їм разбамбіть нашу хату-штаб».

Червоний штаб стояв два тижні. Щойно пішли, мама взялася за хату. Ходила нею, перебирала речі. Не брудно, але й не чисто. Мама хотіла вимести з хати дух усіх тих людей.Глиняну підлогу перемастила новою глиною. Стіни перебілила. Ікони з кутків познімала, обтерлаз, божники випрала і назад повісила, затуливши святих. Тільки прибрала — прийшов новий червоний полковник. І їм треба було десь стати. Обрали цей дім, бо великий і чистий. Тільки цього разу дозволили дівчатам лишитися й наказали готувати їм з їхніх пайків.

Що ще було у війну в їхній хаті? Ніхто не співав.

7.

По війні не надто голодували, але й не були ситі. Ще й мали віддавати молоко, якщо мали корову, і яйця, якщо курей. Липа вже не ходила в панський маєток до школи, а йшла три кілометри в сусіднє село через ліс, повний вирв і нерозірваних снарядів. Але вовки вили страшніше. Уроки вчила за столом, а мама навпроти пряла. На вечір спершу запалювали каганець, пізніше з'явилася гасова лампа. Мама знову співала:

Поїхав за Дєсну,

сказав: рости, дєвчинонько,

на другую весну.

Коли не вчила уроки — з білої шерсті, яку пряла мама, Липа в'язала великі хустки. Брала їх і разом з жінками йшла тридцять кілометрів пішки «в го́род», долаючи великі рівчаки за Довжиком, які змусили колись двох селян заночувати в панів і вмерти від багнета. На півдорозі жінки сідали їсти й за шість годин приходили під Чернігів.

В «го́роді» жили бабуся й дідусь. Вони назбирали грошей і почали розводити худобу. Так змогли перебратися на краєчок Чернігова, збудувавши врем'янку, що стала хатою. Тільки Липині мама й тато лишалися у Трудовому. Батьки просили маму їхати до них. «Берєть хату і переходте».

Липині мама й тато вагались, та років за п'ять по війні таки «перейшли». Покликали майстрів — щоб розібрали хату. Познімали зруб, сволок, завантажили все на воза й потягли до краю Чернігова. Розвантажили на околиці, де знайшли шмат землі, позвали людей і наново той зруб зібрали. Принесли хату майже на собі.

Забрали й велику дерев'яну скриню, в яку складали придане. Але з роками вона перемістилася у комору. У дворі поставили сарай для худоби, і мама ще водила корову випасатися за місто.

У хаті зі зрубу постелили дерев'яну підлогу. Старі дерев'яні меблі змінили фанерні совєтські шафи. В них поскладали старі рушники. Прибудували ванну, розібрали піч, бо з'явився газ. Дерев'яну хату почали обшивати цеглою, на новий лад, ховаючи глибше старий сосновий зруб, який міг легко згоріти. Чернігів тим часом розростався, поглинувши й той куток, де оселилася Липа, сховавши його за багатоповерхівками.

8

Ще у селі по війні Липа приймала молоко і мала за це справжні гроші. Брала великі бідони, повні білої рідини, й закидала на віз. Підхоплювала, підтримувала коліном, ставила на колесо, а тоді на воза — гоп. Надірвала собі спину.

У Чернігові працювала на швейній фабриці. Все в пилу й від конвеєра очей на мить не відвести. Заробила собі вічний кашель і біль у легенях.

Тоді в місті звели новий готель «Україна». Стала там за покоївку, а тоді черговою. У Віри Іванівни з готельної перукарні стриглись якісь серйозні чоловіки, а до готелю приїздили вчителі, партійці, лікарі, артисти. Були люди важні тоді, тільки тепер Липі несила їх згадати.

За шістдесят років ракети впадуть прямісінько в центр готелю. Та перед тим снаряди дістануться її хати.

9.

Або менша дочка Валентина, або телевізор. Хтось із них сказав про війну. Валентина вранці прокинулася від сирен. Будинок тремтів від тупоту, за вікном люди ледве не бігли. Тепер донька питає Липу: чи малою передчувала, що буде війна? Ні, Липа не передчувала. А чи передчувала тепер її донька? Вже до вечора бої точилися під Черніговом і російські військові хотіли узяти місто.

Перебувати війну Валентина прийшла до мами і хати. Як починався обстріл — хапала Липу за плечі, щоби вести в погріб, як колись Липу штовхала мама. Липа тоді не хотіла, тепер — не стала. Мала то закрити курей, то одягти іншу куртку. Іди, доню, сама.

Вранці після першого тижня нової великої війни Липа сиділа в кімнаті між стін і просила доньку ввімкнути телевізор. Дочка не хотіла, бо Липа погано чує, а за гучним телевізором Валентина боялася прослухати вибухи. Але ранок був тихий, і донька увімкнула новини для Липи. Хоч за її вікном усе було в прямому ефірі.

Валентина, заслухавшись у тишу, вийшла у двір. Прочинила двері — на вулиці нікого. Несподіваний вибух змусив її клацнути замком і забігти в хату. Щойно ввійшла — будинок підскочив. Полетіли вікна, шафи, посуд, здійнявся пил і запахло порохом. Липа скочила. За вісімдесят років у «штаб» таки влучили.

Снаряди впали в дворі біля хати, і тільки нова прибудова і цегла порятували родинний дім. Не обшили би цеглою — могла би палати, як десятки інших дерев'яних хат у місті. Дерево — крихка скриня, де варто зберігати своє життя.

Наступного дня Липу забрали на Вінниччину, й вона не знаходила собі місця. Прохала про дім. Коли російські військові відійшли, жінка вмовила дітей повернути її. Тепер вона повільно ходить у дворі й дивиться на роботу. Хату латають, склять вікна, докладають стіни й перестеляють дах. У цій хаті Липа провела найтяжче століття.

Липа, по-науковому Tilia, за життя може перестояти десяток війн. Липа, котра дівчина, стоїть другу. Як і хата із соснового зрубу ■

Lypa

Wie viele Kriege ein Baum aushalten kann.

Die Geschichte von Oma Lypa und ihrer 100jährigen Hütte.

Text: Wira Kuryko / Foto: Oleksandr Rupeta

Aus dem Ukrainischen von Jakob Walosczyk

1

Als Lypa zur Welt kam, stand die Hütte schon, nördlich von Tschernyhiw, im Dorf Trudowe, dem die Sowjets seinen ursprünglichen Namen aus der Zeit des Hetmanats, als es noch die Kosaken mit ihren Pulken und Hundertschaften gab, weggenommen hatten: Bilotserkiwka.

In dieser Hütte lebten Uljana und Mykola, Lypas Eltern. Ob sie die Hütte gebaut hatten oder noch die Eltern von Mykola, ist nicht bekannt.

Den Namen für das Kind suchte eine Tante aus. Sie sagte: Lypa. Sonst taufe sie das Kind nicht. Diesen Namen gab es im Dorf nicht, aber im weit entfernen Hutschyn lebte angeblich eine Alte, die sie hieß. Lypa – so rief man Frauen, die Olympia hießen. Und die Tante mochte die Heilige Olympia aus Konstantinopel, die im reifen Alter das Schicksal der Verbannung auf sich genommen hatte. Diese Tante schaffte für ihren Täufling, der mitten in der Hungersnot zur Welt kam, Molke heran. Im hohen Alter wird Lypa „Hungerstreik“ zu dieser Zeit sagen, als wäre das Hungern ihre eigene Entscheidung gewesen.

Einer Frau verhungerten damals Mann und Sohn. Die Erinnerung daran war bis zum Schluss ihr ganzer Lebensinhalt, sagten die Leute aus dem Dorf, als im 21. Jahrhundert Studenten aus der Stadt kamen, um sie zu befragen. Marija aus Trudowe, fünf Jahre älter als Lypa, erinnerte sich noch daran, wie die Sowjets kamen und alles Vieh mitnahmen, außerdem alles, was die Leute in den Ställen und Scheunen hatten. Sie nahmen ihnen den Boden weg, alle sollten eine Steuer auf ihre Höfe zahlen. Die Dorfleute traten in die Kolchosen ein und taten dort, was ihr täglich Brot war: Säten, holten die Ernte ein, droschen das Getreide und hatten dafür ihren „Trudoden“, mit dem die Entlohnung berechnet wurde, sowie 200gr Gerste. Lypas Mutter bekam 200gr Weizen.

Marijas Mutter sammelte Kleeblüten und Lindenblätter, trocknete und zerkleinerte sie. Etwas getrocknete Blüten, ein wenig Getreide, schon lässt sich Brot backen. Und Kartoffeln, mit den bloßen Fingern aus dem gefrorenen Boden gescharrt. Lypa weiß nicht, was sie von ihrer Mutter zu Essen bekam, außer Molke, mit der sie Brei kochte. Später, als der Hunger „sich abschwächte“, organisierte die findige Mutter zwei Hühner.

2

Uljana war Vorarbeiterin. Tag für Tag nahm sie bei Sonnenaufgang ihre Sense, warf sie sich über die Schulter und rief die andern jungen Frauen des Dorfes zusammen, um aufs Feld zu gehen. Sie kam zurück, wenn es schon dunkel wurde.

Lypa war noch keine sechs Jahre alt und blieb allein in der Hütte zurück. Sie sollte das Kalb hinaus auf den Weg treiben, der zum Fluss führte, und es dort festmachen. Im Hof musste sie nach den Küken sehen und dafür sorgen, dass die Schafe alle wiederkamen. „Die kam alle zurück, alle hab ich wieder ringejagt.“

Damals wurde im Dorf noch gesungen. Abends, nach der Arbeit, versammelten sich die Leute an einer Bank, jemand brachte seine Ziehharmonika mit, Sängerinnen kamen herbei. Lypa rannte auch hin.

Der Wind kimmt vom Feld,
die Well kimmt vom Meer
Wie macht die Lieb mir das Lebe so schwer
Adler bist un grau's dein Gefieder
Sagst doch die Wahrheit,
wo steckt er, min Lieber.

Lypa erinnerte sich, wie dieses Lied drei- oder sogar fünfstimmig gesungen wurde.

Man sang an Feiertagen. Vor wichtigen Festen wurde ein Eber geschlachtet. Die Mutter war den ganzen Tag mit Vorbereitungen beschäftigt: Sie machte Graupenwurst und andere Würste, briet. Am Abend kamen die Verwandten und Nachbarn, sangen bis in die Nacht. „Denn Uljanas Hütte war groß. So groß“.

3

Wie war die Hütte damals? Kiefernstämme, nur unten Eiche. Die Alten wussten, dass Eiche friert und man daraus keine Wände bauen kann. Sie nahmen keine junge Eiche, sondern eine, die schon über siebzig Jahre stand. Die Menschen in den Dörfern dort wussten, wie lange so eine Eiche reifen musste, bis sie zu einer Hütte werden konnte, und erkannten die richtigen mühelos.

Den Erdboden bestrichen sie dick mit einer Paste aus Ton und Wasser. Die Wände außen und innen – mit Ton. Dann weißelten sie.

Alle Vorhänge nähten Mutter und Lypa. Mit ihnen wurden die großen, dunklen und traurigen Ikonen in der Stubenecke verhängt.

Die Hütte bauten sie aus Holz. Aus Kiefernstämmen, um genau zu sein. Dem Mädchen gaben sie den Namen der Linde, Lypa.

Eine Hütte aus Baumstämmen kann man zerlegen, auf einen Wagen laden und woanders von Neuem aufbauen. Lypa aber wollte ihr Zuhause nicht verlassen.

Rechts vom Eingang war der Ofen mit einem Liegeplatz. In der Nische unterhalb des Herdes trockneten Holzscheite und Holzspäne, mit denen man Feuer machte. Hinter dem Ofen ein „Boden“: Holzbretter, wie große Bänke, auf denen geschlafen wurde. Die Aussteuertruhe, darauf ein Berg aus Kissen. Dahinter schliefen Mutter und Vater, von den Kissen vor Blicken versteckt.

In Polesien, im Norden der Ukraine, stehen hunderte solcher Hütten.

4

Lypa ging in die vierjährige Volksschule. Dafür bestickte ihr Mutter ein Tuch mit einem besonders schönen Muster. Darin wickelte Lypa ihre Bücher und das Mittagessen: „Ein Stückchen Brot und ein Ei.“ Das Tuch hängte sie sich über die Schulter und ging in die Schule.

Die Schule war im Herrenhaus. Lypa weiß nicht mehr, wie der Besitzer hieß, aber sie erinnert sich noch, dass das Gebäude kein normales Haus, sondern ein richtiger „Klotz“ war. Vier Jahre lang knarrte unter Lypas Füßen ein Eichenboden, wie man ihn im Dorf nicht kannte. Dieses reiche, prunkvolle Gebäude war der Schule übergeben worden, weil den Hausherrn, das weiß Lypa, jemand umbrachte. Vielleicht wegen des großen Hauses.

5

Dieser Herr hieß Chrysanth Komarowskyj. Ein reicher Mann aus einem Adelsgeschlecht, der einen maßgeschneiderten Mantel trug. Er hatte dünne, geschwungene Augenbrauen und einen gelockten Bart.

Olena Malyschko, die zu den Adelsgeschlechtern aus der Gegend um Tschernihiw forscht und selbst einem dieser Geschlechter entstammt, erfuhr erst aus dem Mund ihrer Großmutter von diesem Mord. Er war für ihre Familie ein Schock, schlimmer noch als derjenige, als die Sowjets ihnen den Besitz nahmen und sie in die Armut stürzten.

Das Haus verlor seinen Besitzer am Abend des 07. März 1918.

Es war Chrysanth Mykolajowytschs Geburtstag, seine ganze Familie hatte sich zu einem festlichen Abendessen versammelt. An der Seite des Jubilars saß seine Frau Klawdija. Eine strenge Frau mit nach hinten gekämmtem und leicht hochgestecktem Haar.

Ihre Tochter war gekommen, die den Namen der Mutter trug. Bei ihr war ihr Ehemann – Mychajlo Kejkuatow, ein Adliger, der sich selbst als Fürst bezeichnete. Er hatte kleine, wurstige Lippen und blickte finster drein. In seinem Archiv befand sich ein Porträt der Familie Kejkuatow, das Taras Schewtschenko angefertigt hatte.

Die zweite Tochter, Jewhenija, war ohne Begleitung da. Ihr Mann, Leutnant Oleksandr Schramtschenko, hatte noch dienstlich in Tschernihiw zu tun und würde später kommen.

Als sich die Familie gerade zu Tisch gesetzt hatte, wurde ihr Gespräch von einem Klopfen an der Tür unterbrochen. Die Köchin Hawruscha ging wie immer hin, um zu öffnen.

— Wer da?

— Gäste.

Weil Hawruscha Bescheid wusste, hätte sie sich die Frage auch sparen können.

Gleich darauf öffnete sich die Tür und ungefähr 10 einfach gekleidete Männer kamen ins Haus gerannt. Mit Waffen in der Hand standen sie vor der Familie. Insgesamt 16 Banditen hatten das Haus umstellt.

Sie sagten nicht viel. Stattdessen stachen sie mit ihren Bajonetten auf Chrysanth, die Töchter und den Schwiegersohn ein. Klawdijas Herz blieb stehen, noch bevor die scharfen Klingen auch auf sie gerichtet wurden.

Die Banditen liefen durch das Haus und sammelten Schmuck, Bettwäsche, Geld und Tischsilber ein. Der Köchin krümmte keiner auch nur ein Haar. Sie steckte mit ihnen unter einer Decke.

Zwei Wochen später berichtete eine Zeitung in Tschernihiw: Es sind mindestens zehn Menschen zu Tode gekommen. Außer der Familie tötete die Bande noch zwei Bewohner des benachbarten Dorfes Dowschyk, die sich in der Scheune der Komarowskyjs schlafen gelegt hatten, weil Hochwasser war und sie nicht mehr nach Hause konnten. Außerdem noch einen österreichischen Soldaten, der sich zu seinem Unglück für die Nacht bei der Familie einquartiert hatte.

Die Forscherin Olena Malyschko geht nicht davon aus, dass dies ein gewöhnlicher Überfall armer Dörfler auf die reichen Gutsherren war. Zu blutig. Der Anführer war ein gewisser Wassyl Klischtsch. Ein Gauner, dem die Sowjetmacht zu einem Posten verhalf. 1957 schrieb einer der Beteiligten, sein Nachname war Kuschtschenko, er war 1918 Mitglied des Revolutionskomitees in Dowschyk gewesen, einen Zeitungsartikel über die Ereignisse. Er beschrieb, wie in Dowschyk ein Revolutionskomitee entstanden war, wie man Waffen fand und bei einer der Sitzungen entschieden wurde, nicht zu warten, bis die Sowjetmacht den Boden nationalisiert und den Menschen gibt. Also rechneten Dörfler und ehemalige Frontsoldaten mit der Familie ab – sie „zerstörten das herrschaftliche Schlangennest“.

Wolodymyr Rudenok hat sein halbes Leben im Dorf beim Herrenhaus verbracht. Er hat dort weder Herren noch eine Schule angetroffen, aber als er jung war, ging er zu Tanzveranstaltungen dorthin. Das Haus war groß, viele Zimmer, hölzerne Wendeltreppen, der Eichenboden knarrte unter den Füßen der Arbeiterjugend.

Natürlich wusste jeder im Dorf, was dort passiert war. Wolodymyrs Großmutter hatte gesagt, Chrysanth war ein guter Herr gewesen – hatte den Leuten Arbeit gegeben und sich gekümmert. Nicht so, wie der aus dem Nachbardorf. Vielleicht war seine Frau Klawdija nervös und unfreundlich gewesen. Aber natürlich hättens die Leute es lieber gehabt, wenn sie den andern Herrn, den schlimmeren von nebenan, umgebracht hätten, nicht Chrysanth.

Was die Großmutter noch zu Wolodymyr sagte: Das Haus gaben sie gleich den älteren Sowjets, denen mit Kindern. Und die Kleinen starben dann alle an Typhus. Lagen aufgereiht wie an einer Schnur am Rand der Allee, die zum Gebäude führte, und wurden dann irgendwo in der Nähe begraben.

1989 verschwand das Gebäude eines Nachts. Es brannte nach einem Blitzeinschlag nieder.

6

Krieg. Lypa ist neun Jahre alt. Der Vater und der Onkel sind weg. Beide wurden gefangen genommen. Zurück kam später nur der Vater, denn er konnte rohe Kartoffeln und Schalen essen, sein Bruder dagegen nicht. Ihn ekelte davor, so gab er alles Lypas Vater.

Lypa hatte nicht den Eindruck, dass die Leute im Dorf auf den Krieg warteten. Auch wusste niemand, dass er schon zwei Jahre dauerte. Der Lautsprecher kündigte ihn an und die Leute lebten weiter wie zuvor, bis die Explosionen immer näherkamen und mit ihnen die Besatzer ins Dorf einrückten.

Als im Dorf Geschosse explodierten, nahm Uljana ihre Tochter bei den Schultern und stieß sie in Richtung der Treppe in den Keller – er war tief, gemauert, mit einer gewölbten Decke. Achtzig Jahre später wird ihre Tochter mit Lypa das Gleiche machen.

Lypa stieß niemanden in Richtung Kellertreppe. „Ich wollte da nicht unbedingt runter.“ Wie auch achtzig Jahre später. Aber im Dorf fielen schon Bomben. Lypa sah die kleinen Pünktchen nicht auf die Erde fallen. Sie hörte sie nur: bumm, bumm, bumm.

Als die deutschen Soldaten das Dorf besetzten, kamen sie auch in Lypas Hütte. Sie sagten: Hier ist unser Stab. „Unsere Hütte war bequem, viel Platz, sauber, eine gute Hütte, denke ich.“ Die Mutter musste sich versteckt halten, damit sie nicht zur Zwangsarbeit deportiert wurde. Lypa ließen sie in Ruhe.

„Mich legten sie hoch auf den Ofen, hängten eine große schwarze Decke davor und gaben mir ein Bonbon.“ Sie sollte nicht sehen, was die erwachsenen Männer in Uniform machten.

Aber Lypa spickte durch einen Spalt zu ihnen hinüber. Sah, wie sie am Holztisch zu Abend aßen, sich über eine große Karte beugten und mit den Fingern darauf hin und her fuhren.

Am nächsten Tag legten sie die Karte wieder zusammen, gingen und kamen nicht mehr zurück. Die Mutter kam aus ihrem Versteck, das Mädchen stieg vom Ofen. Die Hütte hinterließen die Soldaten sauber, nahmen nichts mit. Aus dem Dorf führten sie die Kühe mit sich fort, ließen nur je eine für drei Höfe. Uljanas und Lypas große Kuh ernährte nacheinander alle Nachbarn.

Die Deutschen hatten die Dorfbewohner in Ruhe gelassen. Aber alle wussten, was sie im benachbarten Kuwetschytschi angerichtet hatten. „Sie sperrten alle in den Stall und zündeten sie an. Wir hatten solche Angst.“ 166 Personen und 340 Hütten. In Trudowe fürchteten sie, dass die Deutschen mit ihnen das Gleiche machen. Bei jedem Geräusch packte Uljana ihre Tochter und versteckte sich, damit sie nicht verbrannt würden.

Als die „Roten“ kamen, strömten die Leute aus ihren Hütten und hießen sie mit Brot willkommen. Die Leute weinten. Und Lypa weinte. Sie kamen ins Dorf und in die Hütte aus Holzstämmen. Lypa und ihre Mutter mussten raus. Sie sagten: Hier ist unser Stab. Ließen die beiden nichts mitnehmen: „Geht raus, wie ihr seid.“ Eine Nacht schliefen sie bei den Nachbarn, dann gingen sie in den Stall und schliefen auf Heu.

Eines Morgens wollte Lypa gerade mit anderen Kindern draußen spielen. Da hörte sie plötzlich ein lautes Heulen und den Schrei ihrer Mutter: „Zurück! Zurück!“ Uljana packte ihre Tochter bei den Schultern und schob sie in den Keller. Deshalb bekam Lypa den Flieger nicht zu sehen, der auf ihr Haus zuflog. Sie hörte nur: Wumm, wumm, wumm. Lypa hat es so in Erinnerung, dass die Deutschen wussten, wo sich der Stab befand und anfingen, ihn zu bombardieren. Aber sie trafen nicht, stattdessen gingen die Bomben hier und dort im Dorf nieder. „Besser wärs gewesen, sie hätten unsere Stabshütte ausgebombt.“

Der rote Stab bestand zwei Wochen. Als er weg war, nahm sich Uljana die Hütte vor. Sie lief umher, stellte alles auf den Kopf. Schmutzig wars nicht, sauber auch nicht. Sie wollte die Geister dieser ganzen Leute aus der Hütte fegen.

Auf den Boden trug sie neuen Ton auf. Weißelte die Wände. Die Ikonen in den Ecken hängte sie ab, wischte sie, nahm die bestickten Tücher, mit denen sie behängt waren, wusch sie, hängte sie wieder zurück, wie die Ikonen auch.

Kaum war sie fertig, kam schon die nächste rote Einheit. Auch sie brauchte Platz. Wieder fiel die Wahl auf die Hütte, denn sie war groß und sauber. Aber diesmal durften die beiden bleiben, mussten den Soldaten aber aus ihren Rationen kochen.

Was erlebte die Hütte noch im Krieg? Niemand sang darin.

7

Nach dem Krieg herrschte kein Hunger, aber satt waren sie auch nicht. Mussten zu allem auch noch Milch abtreten, und Eier. Zur Schule ging Lypa nicht mehr in den Gutshof, sondern ins Nachbardorf. Drei Kilometer durch einen Wald voller Bombentrichter und nicht explodierter Geschosse. Aber schrecklicher als die war das Heulen der Wölfe.

Ihre Hausaufgaben machte sie am Tisch, während ihre Mutter gegenüber Wolle spann. In der ersten Zeit machten sie mit einer Öllampe Licht, später hatten sie eine Gaslampe. Die Mutter begann wieder zu singen:

Er fuhr über die Desna und als er ging
da sagte er: wachs, mein Liebchen, bis zum nächsten Frühling.

Wenn sie keine Hausaufgaben machte, strickte Lypa große Tücher – aus derselben weißen Wolle, die Uljana zum Spinnen benutzte. Mit andern Frauen ging sie dann 30 Kilometer „in die Stadt“, überquerte die tiefen Gräben hinter Dowschyk, die zwei Dörfler einstmals gezwungen hatten, auf dem herrschaftlichen Gut zu übernachten und dort ihr Leben zu lassen. Auf halbem Weg setzten sich die Frauen nieder und aßen etwas, nach insgesamt sechs Stunden waren sie in Tschernihiw.

„In der Stadt“ lebten Oma und Opa. Sie hatten Geld zusammengespart und damit begonnen, Vieh zu züchten. So konnten sie an den Stadtrand von Tschernihiw ziehen und sich dort einen provisorischen Schuppen bauen, der dann zu einer Hütte wuchs.

Nur Lypas Eltern lebten weiter in Trudowe. Die Großeltern baten ihre Tochter, zu ihnen zu ziehen. „Nehmt die Hütte und kommt rüber.“ Lypas Eltern zögerten, aber ungefähr fünf Jahre nach dem Krieg „kamen sie rüber“. Sie ließen Meister kommen, die ihnen die Hütte auseinandernahmen. Bauten die Wände ab, nahmen den Deckenbalken herunter, luden alles auf einen Wagen und zogen es an den Stadtrand von Tschernihiw. Luden es an einer freien Stelle ab, riefen Leute herbei und bauten die Hütte von Neuem auf. Sie hatten sie fast auf dem eigenen Rücken hierhergebracht.

Sie hatten auch die große Holztruhe dabei, in der sie die Aussteuer aufbewahrten. Mit den Jahren wanderte sie in die Abstellkammer. Im Hof bauten sie einen Stall für das Vieh, die Mutter führte die Kuh zum Grasen hinter die Stadtgrenze.

In die Hütte aus Kiefernstämmen bauten sie einen hölzernen Fußboden ein. Die alten Holzmöbel wichen sowjetischen Möbeln aus Pressholz. Darin wurden jetzt die Handtücher aufbewahrt. Sie bauten ein Badezimmer an, nahmen den Ofen auseinander, weil es jetzt Gas gab. Die Holzhütte wurde, nach Art der Zeit, mit Ziegeln verkleidet, damit das leicht entzündliche Kiefernholz geschützt war. In dieser Zeit wuchs Tschernihiw und wuchs, es verschlang auch das Stückchen Erde, auf dem Lypa ihre Hütte errichtet hatte, und ließ sie hinter Hochhäusern verschwinden.

8

Noch im Dorf, direkt nach dem Krieg, hatte sich Lypa Milch bringen lassen und damit echtes Geld verdient. Hatte große Milchkannen, voll mit der weißen Flüssigkeit, auf den Wagen gewuchtet: Anheben, mit dem Knie abstützen, hoch aufs Rad, von da – hopp auf die Ladefläche. Jetzt war ihr Rücken ruiniert. In Tschernihiw arbeitete sie in einer großen Näherei. Staubbedeckt standen sie alle da, durften die Augen nicht vom Fließband wenden. Sie holte sich einen ewigen Husten und Schmerzen in den Lungen.

Dann wurde in der Stadt das Hotel „Ukrajina“ eröffnet. Dort fing sie als Zimmermädchen an, später übernahm sie die Aufsicht in ihrer Etage. Bei Wira Iwaniwna, die im Hotel einen Friseursalon leitete, ließen sich irgendwelche wichtigen Leute die Haare schneiden, im Hotel stiegen Lehrer, Parteikader, Ärzte und Künstler ab. Lauter bedeutende Persönlichkeiten, nur fehlt Lypa heute die Kraft, um sich an all die Namen zu erinnern.

Sechzig Jahre später schlugen Raketen punktgenau in der Mitte des Hotels ein. Aber vorher erwischten sie Lypas Hütte.

9

Es war Walentyna, die jüngere Tochter, oder aber die Flimmerkiste. Eine von beiden erzählte vom Krieg.

Walentyna wachte vom Heulen der Sirenen auf. Getrampel ließ das Haus zittern, hinter dem Fenster rannten die Menschen fast. Jetzt wird Lypa von ihrer Tochter gefragt: Ob sie als Kind den Krieg kommen fühlte. Nein, tat sie nicht. Und Walentyna heute? Schon am Abend wurde am Stadtrand von Tschernihiw gekämpft, die Russen wollten die Stadt einnehmen.

Walentyna wollte den Krieg zusammen mit ihrer Mutter in der Hütte aussitzen. Wenn Beschuss einsetzte, packte sie Lypa bei den Schultern und wollte sie in den Keller führen, genau so, wie Lypas Mutter sie früher Richtung Kellertreppe geschoben hatte. Damals wollte Lypa nicht, jetzt weigerte sie sich. Musste erst noch die Hühner in den Stall sperren, eine andere Jacke anziehen. Geh allein, Töchterchen.

Eines Morgens, als die erste Woche des neuen großen Krieges vorbei war, saß Lypa im Zimmer und bat ihre Tochter, den Fernseher einzuschalten. Die wollte nicht, weil Lypa schlecht hört und sie wegen des lauten Fernsehers einsetzende Explosionen nicht hören könnte. Aber es war ein ruhiger Morgen und Walentyna schaltete ihrer Mutter die Nachrichten ein. Obwohl hinter dem Fenster alles live zu sehen war. Danach vertiefte sich Walentyna in die Stille, ging auf den Hof hinaus. Draußen war keiner. Eine plötzliche Explosion zwang sie zurück in die Hütte. Kaum war sie drinnen, hob es die Hütte in die Luft. Die Fenster gingen zu Bruch, die Schränke, das Geschirr, Staub wirbelte in der Luft, es roch nach Schießpulver.

Lypa machte einen Sprung. Nach 80 Jahren wurde der „Stab“ doch getroffen.

Die Geschosse hatten im Hof eingeschlagen und nur der Anbau sowie die Ziegel retteten das Haus. Hätten sie die Holzstämme nicht mit Ziegeln verkleidet, wäre die Hütte in Flammen aufgegangen wie Dutzende anderer Holzhütten in der Stadt. Ein Baum, das ist ein zerbrechliches Gefäß, das es wert ist, ein Leben zu beherbergen.

Am nächsten Tag brachten sie Lypa in die Gegend von Winnyzja, aber dort kam sie nicht zurecht. Wollte zurück in ihr Haus. Als die russischen Soldaten abzogen, überredete sie die Kinder, sie zurück zu bringen. Jetzt geht sie langsam im Hof auf und ab und sieht zu, wie die Arbeiten vorangehen. Die Hütte wird instand gesetzt, man setzt neue Fenster ein, verstärkt die Wände und flickt das Dach. In dieser Hütte hat Lypa das schwerste Jahrhundert verlebt.

Die Linde, mit wissenschaftlichem Namen Tilia, kann Dutzende von Kriegen durchstehen. Lypa, die den Namen der Linde trägt, steht ihren zweiten durch. Wie die Hütte aus Kiefernstämmen ■

Gel[:b]lau ist ein unabhängiges Projekt, das von jungen, engagierten und talentierten Freiwilligen kreiert wird. Wir freuen uns immer auf finanzielle Unterstützung, die Weiterentwicklung des Magazins ermöglicht. Außerdem sammeln wir als Ukrainisches Atelier für Kultur und Sport e.V. auch Spenden für die Menschen in der Ukraine. Unsere regelmäßige Berichterstattung finden Sie auf unserer Facebook-Seite: www.fb.com/uaks.eV

Zahlungsempfänger

Kreissparkasse Waiblingen

BW Bank Stuttgart

PayPal

Verwendungszweck (z.B.)

UAKS e.V.

IBAN: DE 02 602 500 10 0015 1766 44
BIC: SOLADES1WBN

IBAN: DE 17 600 501 01 0002 8570 79
BIC: SOLADEST600

info@uaks.de

- **Spende für Gelblau**
- **Spende für hilfsbenötigte Menschen in der Ukraine**